

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

20. YÜZYILDA BİR DİLBİLİMİ OLARAK VAZ‘
İLMİ ÇALIŞMALARI

ZEYNEP RANA KANTEPE
2501220732

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. ABDULLAH KIZILCIK

İSTANBUL – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

ÖZ

20. YÜZYILDA BİR DİLBİLİMİ OLARAK VAZ‘ İLMİ ÇALIŞMALARI

ZEYNEP RANA KANTEPE

Lafız ve mana arasındaki ilişkiyi konu edinen ve 14. yüzyılda müstakil olarak incelenmeye başlanan vaz‘ ilmi daha sonraki yüzyıllarda hakkında birçok eser yazılması suretiyle zenginleşmiştir. Bu bağlamda 20. yüzyıl, vaz‘ ilmiyle alakalı çok sayıda çalışmanın kaleme alınmasıyla öne çıkmaktadır. Bu çalışmada 20. yüzyılda klasik ve modern üslupla telif edilen Arapça eserler incelenmiş ve bu eserlerin benzer ve farklı yönlerine değinilmiştir. Bu incelemeyle vaz‘ ilminin 20. yüzyıldaki genel durumu ve vaz‘ın nasıl anlatıldığını tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışma neticesinde bahsi geçen yüzyılda bir yandan klasik medrese telif geleneğinin sürdürülmesi ve diğer yandan vaz‘ın üniversite ve resmî eğitim kurumlarında okutulması hasebiyle iki farklı üslubun olduğu saptanmıştır. Çalışmada vaz‘ ilminin anlatımında farklı metotları benimsemeleri sebebiyle bu iki çizginin ayrıştığı tespit edilmiştir. Bunun yanında 20. yüzyılda vaz‘ ilminde eser veren alimlerin çeşitli meselelerde farklı görüşlere sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vaz‘, Vaz‘ ilmi, Arap dili ve edebiyatı, Dilbilim, 20. yüzyıl.

ABSTRACT

STUDIES OF WAD' AS A TYPE OF LINGUISTICS IN THE 20TH CENTURY

ZEYNEP RANA KANTEPE

The science of wad', which deals with the relationship between words and meanings and was studied independently in the 14th century, was enriched in the following centuries by the writing of many works on it. In this context, the 20th century stands out with the writing of many works related to the science of wad'. In this study, Arabic works written in classical and modern styles in the 20th century were examined and the similar and different aspects of these works were discussed. The aim of this study was to determine the general status of the science of wad' in the 20th century and how wad' was explained. As a result of the study, it was determined that there were two different styles in the mentioned century due to the continuation of the classical madrasah writing tradition on the one hand and the fact that wad' was taught in universities and official educational institutions on the other. In the study, it was determined that these two lines diverged due to the adoption of different methods in the explanation of the science of wad'. In addition, it was concluded that the scholars who wrote works in the science of wad' in the 20th century had different views on various issues.

Keywords: Wad', Science of Wad', Arabic language and literature, Linguistics, 20th century.

ÖNSÖZ

Yarattıklarına dil nimetini bahşeden Allah’a hamd, övmekte dillerin aciz kaldığı Resulullah’a salât ve selâm olsun. Dil, tarih boyunca araştırılan ve çözülmeye çalışılan bir alan olmuştur. Lafız ve mana arasındaki ilişki dilbilim çalışmalarının içinde önemli bir yere sahiptir. Klasik dönemde İslam medeniyetinde bir dil ilmi olarak neşet eden vaz‘ ilmi lafız ve mana arasındaki ilişkiyi incelemektedir.

Lafzın mananın karşısına tayini olarak tanımlanan vaz‘ ilmi, literatürünün başladığı 14. yüzyıldan itibaren çeşitli eserler vermek suretiyle gelişmiştir. Mantık, usûl, belâgat gibi ilimlerle iç içe olan vaz‘ ilmi bahsi geçen yüzyıldan itibaren müstakil bir alanda incelemeye tabi tutulmuştur. 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar vaz‘ ilmi hakkındaki çalışmalar da bu ilmin gelişimine ışık tutması açısından önemli konumdadır.

20. yüzyıl, vaz‘ alanında çok sayıda eserin verildiği bir yüzyıl olarak öne çıkmaktadır. Bir kısmında klasik metodun takip edildiği, bir kısmında modern metotların kullanıldığı bu eserlerin tanınması vaz‘ ilmi araştırmacıları için önem arz etmektedir. Bu tezde 20. yüzyılda vaz‘ ilminde Arapça telif edilen eserlerin incelenmesi hedeflenmektedir. Bu sayede bu ilmin son yüzyıla kadarki gelişimini tespit etmek mümkün olacaktır. Tezin, vaz‘ ilmi araştırmacılarına bu bağlamda katkı sunması beklenmektedir.

Tezin hazırlanma sürecinde bana zaman ayırıp maddi manevi desteklerini esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Abdullah Kızılcık’a ve tezi geliştirmemde yol gösterici önerileri için jüri üyeleri sayın Prof. Dr. Ali Bulut ve Dr. Öğr. Üyesi Yakup Kara hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim. Akademik hayatım boyunca bana ilmî ortamı sunmasının yanı sıra bir bakış açısı kazandıran Eğitime Destek Programları Merkezi’ne (EDEP) ve çok kıymetli hocalarına ayrıca teşekkür etmek isterim.

Yurtdışından kaynakların temini hususunda bana büyük yardımı dokunan Dr. Abduljabbar Mohammed Kadhim hocama, risalelerde kapalı kalan hususları anlamamda yardımcı olan Musa Sancak hocama ve tezin yazım sürecinde kıymetli yönlendirmeleri için Şeyma Akbayır hocama müteşekkirim. Son olarak daima

yanımda olan, maddi ve manevi desteklerini üzerimden esirgemeyen çok kıymetli aileme ve sevgili dostum Esmâ Sezer’e çok teşekkür ederim.

Zeynep Rana Kantepe

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1
i. Tezin Konusu ve Kapsamı	1
ii. Tezin Amacı ve Yöntemi.....	2
iii. Kaynaklar ve Literatür	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KONUSU VE TARİHSEL GELİŞİMİ AÇISINDAN VAZ‘ İLMİ

I. Vaz‘ İlminin Konusu	5
A. Mevzû‘a Göre Vaz‘	6
1. Şahsî Vaz‘	6
2. Nev‘î Vaz‘	6
B. Mevzû‘ Lehe Göre Vaz‘	7
1. Vaz‘-ı Hâss Li-Mevzû‘ Leh Hâss.....	7
2. Vaz‘-ı Âmm Li-Mevzû‘ Leh Âmm	8
3. Vaz‘-ı Âmm Li-Mevzû‘ Leh Hâss	8
4. Vaz‘-ı Hâss Li-Mevzû‘ Leh Âmm	9
C. Vâzı‘a Göre Vaz‘	9
1. Luğavî Vaz‘	9
2. Şer‘î Vaz‘	9

3. Örfî Vaz‘	9
II. 20. Yüzyıla Kadar Vaz‘ İlminin Tarihsel Gelişimi.....	11
A. Mütakaddimûn Dönemi	11
1. Nahiv İlminde Vaz‘	12
2. Belâgat İlminde Vaz‘	13
3. Usul İlminde Vaz‘	14
4. Mantık İlminde Vaz‘	15
B. Müteahhirûn Dönemi	16
1. İcî Dönemi.....	16
2. İcî Sonrası Dönem.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYILDA KLASİK YÖNTEMLE TELİF EDİLEN VAZ‘ ESERLERİ

I. Molla Fahreddin el-‘Arnâsî (ö. 1392/1972) ve Risâletü’l-vaz‘ İsimli Eseri.....	20
A. Molla Fahreddin el-‘Arnâsî’nin Hayatı.....	20
B. Risâletü’l-vaz‘ ve Muhtevâsı	21
C. Eserin Değerlendirmesi.....	26
II. Abdülazîz es-Sâmerrâî (ö. 1393/1973) ve Risâletü fenni’l-vaz‘ İsimli Eseri....	27
A. Abdülazîz es-Sâmerrâî’nin Hayatı	27
B. Risâletü fenni’l-vaz‘ ve Muhtevâsı	28
C. Eserin Değerlendirmesi.....	31
III. Ahmet Hilmi Koğî (ö. 1417/1996) ve er-Risâletü’l-hilmiyye fi’l-kavâ‘idi’l-vaz‘iyye İsimli Eseri	32
A. Ahmet Hilmi Koğî’nin Hayatı	32
B. er-Risâletü’l-hilmiyye fi’l-kavâ‘idi’l-vaz‘iyye ve Muhtevâsı.....	32
C. Eserin Değerlendirmesi.....	35
IV. Abdülkerîm el-Müderriş (ö. 1426/2005) ve el-Hulâsa fî ‘ilmi’l-vaz‘ İsimli Eseri.....	36

A.	Abdülkerîm el-Müderri's'in Hayatı	36
B.	el-Hulâsa fî 'ilmi'l-vaz' ve Muhtevâsı.....	36
C.	Eserin Değerlendirmesi.....	39
V.	Abdülkerîm el-Müderri's'in et-Tibyân fî'l-vaz'î ve'l-beyân İsimli Eseri.....	40
A.	et-Tibyân fî'l-vaz'î ve'l-beyân ve Muhtevâsı	40
B.	Eserin Değerlendirmesi.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

20. YÜZYILDA MODERN YÖNTEMLE TELİF EDİLEN VAZ' ESERLERİ

I.	Mustafa Bedr Zeyd (ö. 1350/1931) ve Hulâsatü fî 'ilmi'l-vaz' İsimli Eseri ...	46
A.	Mustafa Bedr Zeyd'in Hayatı	46
B.	Hulâsatün fî 'ilmi'l-vaz' ve Muhtevâsı.....	47
C.	Eserin Değerlendirmesi.....	51
II.	Ali b. en-Neccâr eş-Şâfî (ö. 1351/1932) ve Risâletün fî 'ilmi'l-vaz' İsimli Eseri.....	51
A.	Ali b. en-Neccâr eş-Şâfî'nin Hayatı.....	51
B.	Risâletün fî 'ilmi'l-vaz' ve Muhtevâsı	52
C.	Eserin Değerlendirmesi.....	57
III.	Yusuf ed-Dicvî (ö. 1365/1946) ve Hulâsatü 'ilmi'l- vaz' İsimli Eseri.....	58
A.	Yusuf ed-Dicvî'nin Hayatı	58
B.	Hulâsatü 'ilmi'l-vaz' ve Muhtevâsı	58
C.	Eserin Değerlendirmesi.....	66
IV.	Muhammed el-Hüseynî ez-Zevâhirî (ö. 1365/1946) ve Mülâhhasun fî 'ilmi'l-vaz' İsimli Eseri	67
A.	Muhammed el-Hüseynî ez-Zevâhirî'nin Hayatı	67
B.	Mülâhhasun fî 'ilmi'l-vaz' ve Muhtevâsı	67
C.	Eserin Değerlendirmesi.....	72

V. Abdülhamîd ‘Anter (ö. 1379/1959) ve ‘İlmü’l-vaz’ İsimli Eseri.....	72
A. Abdülhamîd ‘Anter’in Hayatı	72
B. ‘İlmü’l-vaz’ ve Muhtevâsı	72
C. Eserin Değerlendirmesi.....	85
SONUÇ.....	87
KAYNAKÇA	90
EKLER.....	98

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	:	Aynı eser
a.g.e.	:	Adı geçen eser
Bkz.	:	Bakınız
ed.	:	Editör
ö.	:	Ölüm tarihi
thk.	:	Tahkik
t.y.	:	Basım tarihi yok
v.b.	:	Ve benzeri
v.d.	:	Ve diğerleri

GİRİŞ

i. Tezin Konusu ve Kapsamı

Dil, insanlık tarihi boyunca insanların duygu ve düşüncelerinin aktarım ve paylaşımında en önemli araç olmuştur. Lafız, anlam ve aralarındaki ilişki de yüzyıllardır süregelen dilbilim disiplininin içinde önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda dünya üzerindeki diller incelenirken delâlet olgusu da araştırma konusu olmuştur. *Lafzî delâlet; akli, tab'î ve vaz'î* olarak incelenmiştir. Delâlet, lafzın manayı karşılamaşında şayet doğrudan ve zorunlu bir alaka söz konusuysa '*akli*', tabii bir alaka söz konusuysa '*tab'î*', ortak iletişime dayalı bir alaka söz konusuysa '*vaz'î*' olarak isimlendirilmiştir. Buradan hareketle lafzın mananın karşısına tayini olarak tanımlanabilecek olan vaz'ın *lafzî delâlet*in temel ilkelerinden olduğu anlaşılmaktadır.

İslam medeniyetinde dil ilimleri, başta ilâhî hitabın anlaşılması ve korunması gibi hedeflerle gelişmiştir. Kur'an-ı Kerîm'in dili olan Arapça ekseninde gelişen dil ilimleri başta nahiv, sarf, belâgat, aruz, kafiye, vaz' gibi ilimler sahasındaki çalışmalar sonucunda gelişimini tamamlamıştır. Dil ilimleri arasında lafız ve mana ilişkisini inceleyen vaz' ilmi, diğer dil ilimlerine göre daha geç bir dönemde, 14. yüzyılda, müstakil bir dil ilmi olarak incelenmeye başlamıştır. Nitekim vaz' ilminin tedvininden önce vaz' hakkındaki bilgiler dağınık surette fıkıh usulü, mantık ve diğer dil ilimlerinin içinde yer almıştır. Müstakil olarak vaz' ilmi literatürünün kurucu ismi 14. yüzyılın önde gelen âlimlerinden Adudüddin el-Îcî (ö. 706/1355) kabul edilmiştir.

Vaz' ilmi çeşitli dönemlerden geçerek 14. yüzyıldan günümüze kadar gelmiştir. Îcî'den sonra birçok âlim vaz' sahasında çok sayıda eser kaleme almış ve bu ilmin gelişmesine katkı sunmuştur. Vaz' alanında yazılan eserler sadece Arapça yazılmamış, Îcî'den sonra Farsça ve Türkçe eserler de kaleme alınmıştır. Bu ilmin tarihsel gelişiminde 20. yüzyıl, vaz'la ilgili çok sayıda eserin kaleme alınması sebebiyle ön plandadır. Modern dönemde vaz' ilmiyle ilgili eserlerin telifinin devam etmesinin ilgi çekici olmasının yanında vaz' ilminin son yüzyılda hangi gelişmelere tanıklık ettiğini anlamak açısından 20. yüzyıl önemli bir konumdur.

Yukarıdaki bağlam doğrultusunda tezin konusunu 20. yüzyılda vaz‘ ilminde verilen eserler oluşturmaktadır. Bahsi geçen dönemde yazılmış temsil değeri yüksek on eser tezde incelemeye tabi tutulmuştur.

Tezin kapsamını bu doğrultuda 20. yüzyılda Arapça kaleme alınan ve müelliflerinin vefat tarihlerinin tespit edilebildiği telif eserler oluşturmaktadır. İlgili bölümlerde eserler müelliflerin vefat tarihlerine göre kronolojik bir sırayla incelenmiştir.

ii. Tezin Amacı ve Yöntemi

Tezin amacı vaz‘ ilminde 20. yüzyılda yazılan eserlerin incelenmesi ve tanıtılması suretiyle vaz‘ ilminin son yüzyılda nasıl anlatıldığına ışık tutmaktır. Eserlerde benimsenen üslupların irdelenmesinin yanı sıra müelliflerin görüş farklılıklarına ışık tutmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda tezde eser analizine dayalı nitel araştırma yöntemi izlenmiştir.

Yukarıda zikredilen doğrultuda tez üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan “Mevzusu ve Tarihsel Gelişimi Açısından Vaz‘ İlmi” vaz‘ ilminin mevzusu ve gayesi, mevzû‘, mevzû‘ leh ve vâzı‘a göre vaz‘ taksimleri, vaz‘ın diğer ilimlerle olan ilişkisi ve tarihsel gelişimini konu edinmektedir. Bu sayede 20. yüzyıl literatürünün daha iyi anlaşılması mümkün olacaktır.

20. yüzyılda vaz‘ ilmi literatüründe iki farklı yazın türünün benimsendiği tespit edilmiştir. Bu iki yazın türü, söz konusu yüzyılda varlığını sürdüren Doğu medreselerinin sahip olduğu klasik telif metodunun benimsendiği vaz‘ eserlerinin yanında üniversitelerin müfredatında okutulmak üzere modern tekniklerle yazılan vaz‘ eserleriyle ortaya çıkmıştır. Klasik üslupla yazılan risale formatlı eserler genel olarak muhtasar nitelikteyken bu tür eserlerde meseleler genel hatlarıyla anlatılmış, az sayıda örnekle yetinilmiştir. Diğer yandan modern üslupla yazılan eserlerde açıklayıcı anlatım üslubu benimsenmiş; tablo, şema, etkinlik gibi çeşitli yardımcı yöntemlerle anlatım desteklenmiştir. Bu bağlamda eserlerde ilk grup eserler “klasik üslupla yazılan eserler”, ikinci grup eserler ise “modern üslupla yazılan eserler” olarak isimlendirilmiştir.

İkinci bölümü klasik yöntemle telif edilen eserler oluşturmaktadır. Bu bölümde klasik telif geleneğini devam ettiren ve müellifleri medreselerde yetişmiş temsil değeri yüksek beş eser seçilmiştir. Öncelikle müelliflerin hayatlarına yer verilmiş daha sonra eserlerin incelenmesine yer verilmiştir. Bunun yanında risalelerin aralarındaki benzerlik ve farklılıklar, müelliflerin arasındaki görüş birlikleri ve görüş ayrılıklarına işaret edilmiştir.

Vaz' alanında 20. yüzyılda modern yöntemle yazılan eserler de aynı yöntemle üçüncü bölümde incelenmiştir. Üçüncü bölümdeki eserlerin ortak özelliği Mısır'daki en önemli eğitim kurumlarından Ezher'in çeşitli seviyelerinde okutulmak üzere yazılmış olmasıdır. Bu sayede klasik dönemde neşet eden vaz' ilmini modern üslupla yazılan eserlerin nasıl ele aldığı irdelenmiştir. Eserler arasındaki benzerlik ve farklılıklar yine ilgili bölümde yer almıştır.

Sonuç bölümünde ise vaz' ilminin 20. yüzyılda hangi konuların ele alınarak nasıl anlatıldığına dair incelenen eserlerden hareketle değerlendirme yapılmıştır. Bu tezin başta vaz' ilmi ve 20. yüzyılda Arap dili ilimleri araştırmacılarına kaynaklık etmesi beklenmektedir.

iii. Kaynaklar ve Literatür

Vaz' ilmi hususunda günümüze kadar yazılan birçok eser bu teze kaynaklık etmiştir. Öncelikle tezde incelenecek olan eserlerden 'Arnâsî'nin *Risâletü'l-vaz*'ı, Sâmerî'nin *Risâletü fenni'l-vaz*'ı, Koğî'nin *er-Risâletü'l-hilmiyye* isimli eseri, Abdülkerîm el-Müderres'in *el-Hulâsa fi'l-vaz*' ve *et-Tibyân fi'l-vaz*'i ve *l-beyân* isimli eserleri, Mustafa Bedr Zeyd'in *Hulâsatün fi' ilmi'l-vaz*'ı, Ali b. en-Neccâr eş-Şâfî'nin *Risâletün fi' ilmi'l-vaz*' isimli eseri, Yusuf ed-Dicvî'nin *Hulâsatü ilmi'l-vaz*'ı, Zevâhirî'nin *Mülahhasun fi' ilmi'l-vaz*'ı, Abdülhamîd 'Anter'in *İlmü'l-vaz*' isimli eseri ve Abdülhâlık eş-Şibrâvî'nin *el-Minhatü'l-ilâhiyye fi'l-kavâ'id*'i ve *l-vaz*'iyye isimli eseri tezin ana kaynaklarıdır.

Vaz' ilminde yazılan ilk müstakil eser olması hasebiyle 14. yüzyıl âlimlerinden Adudüddin el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz*'iyye isimli eseri kendisinden sonraki tüm risalelerin kaynaklığını yapması sebebiyle önemlidir. Bunun yanında Îcî'nin metnine Semerkandî ve İsâmüddin el-İsferâyînî'nin yazdığı şerhler tezin kaynaklarındandır.

19. yüzyılda vaz‘la ilgili en önemli risalelerden olan Eğinli İbrahim Hakkı Efendi’nin *Metnün fi’l-vaz‘* isimli eseri tezin kaynaklarından biridir. Bu metin bir önceki yüzyılda yazılmış olması hem de vaz‘ ilmiyle ilgili ihtiva ettiği konulardaki kapsayıcılığı sebebiyle vaz‘ ilmindeki önemli eserlerden sayılmıştır.

Vaz‘ ilmiyle alakalı Türkçe yazılan eserler tezin kaynaklığını yapmıştır. Söz gelimi Şükran Fazlıoğlu’nun *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*’nde kaleme aldığı “Vaz‘” maddesi vaz‘ ve vaz‘ ilmiyle ilgili temel bilgilere yer vermesi sebebiyle çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde vaz‘ ilmini tanıtmayı amaçlayan İbrahim Özdemir’in *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri* isimli eseri vaz‘ ilmiyle alakalı temel meseleleri ve tarihçesini anlatması hasebiyle alanın araştırmacılarına bir başucu kitabı niteliğinde olduğu gibi bu çalışmaya da kaynaklık etmiştir. Bunun yanında editörlüğünü İsmail Güler’in yaptığı *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler* isimli eserine Abdullah Yıldırım’ın yazdığı “Vaz‘” maddesi bu çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır. Yıldırım’ın bu çalışması, vaz‘ ilmiyle alakalı temel problemleri ele almasının yanı sıra ihtilafli meselelerin kaynağına inmesi sebebiyle öne çıkmaktadır.

Ahmet Tekin’in “*Ahmet Hilmi Koğî’nin er-Risâletü’l-hilmiyye fi’l-kavâ’idi’l-vaz‘iyye*” Adlı Risalesinin Haşiyesiyle Birlikte Edisyon Kritiği isimli çalışması da bu çalışmaya kaynaklık etmiştir. Bunun yanında Tekin’in *Molla Fahreddin ‘Arnasî ile Molla Ahmet Hilmi Koğî’nin Vad‘ İlmiyle İlgili Risâlelerinin Karşılaştırılması* isimli makalesi de iki eser arasındaki farkları ele alması açısından önemli bir kaynaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KONUSU VE TARİHSEL GELİŞİMİ AÇISINDAN VAZ‘ İLMİ

I. Vaz‘ İlminin Konusu

“Vaz‘” sözlükte “bir şeyi düşürmek, borcunu silmek, doğurmak, hafif hızlı yürümek, bir şeyi bir yere koymak” gibi anlamlara gelmektedir.¹ İstılâhî olarak vaz‘, “lafzın bir mananın karşılığına konulması” anlamına gelir ki bu sayede lafız bilindiğinde mana da bilinir.² Dolayısıyla zikredilen sözlük anlamlarından istılâhî manasıyla en yakın olanı “bir şeyi bir yere koymak” anlamı olarak görünmektedir. Vaz‘ olgusunun lafız ve mana olmak üzere iki tarafı vardır. Lafız “mevzû‘ ”, mana ise “mevzû‘ leh” olarak isimlendirilir. Söz gelimi yeni doğan bir bebeğe يَز isminin verilmesi durumunda يَز lafzı mevzû‘, bebek ise mevzû‘ leh olmaktadır. Burada olduğu gibi lafzın mananın karşısına konulmasına vaz‘ adı verilir. Vaz‘ işlemini gerçekleştiren ise “vâzı‘” olarak ifade edilir.³ Bu terim, daha sonra zikredileceği üzere özellikle kelim ilmine dayanan tartışmalarda dilin kaynağı meselesinde gündeme gelmiştir.

Vaz‘ ilminin gayesi; dildeki lafızların, manaların karşısına hangi suretle tayin edildiğini tespit etmektir. Bu gaye ışığında vaz‘ ilmi özellikle İslami ilimlerin benimsediği varlık ve hakikat kabullerinin⁴ yanı sıra metin odaklı problemlerin tartışılmasına kaynaklık etmektedir. Zira bilindiği üzere İslami ilimler Kur’an-ı Kerîm ve hadis metinlerinin anlaşılması ve yorumlanması hedefi etrafında gelişmiştir. Bu bağlamda vaz‘ ilmi lafzın mananın karşısında yer alması hususunu incelediğinden İslami ilimler için son derece önemli bir role sahiptir.

¹ Muhammed b. Ya‘kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1987, s. 996; İbrahim Mustafa v.d., *el-Mu‘cemu’l-vasît*, Kahire, 1972, Mecme‘u’l-Luğati’l-‘Arabiyye, c. 2, s. 1096.

² Yusuf ed-Dicvî, *Hulâsatü ‘ilmi’l-vaz‘*, Mısır, Mektebetü’l-Kahire, 1920, s. 3.

³ Muhsin Muhammed Mustafa el-Bahrakî, *Safvetü’n-neb‘ fî tavzîhi risâleti’l-vaz‘*, Amman, Dârü’r-Rayâhîn, 2020, s. 31.

⁴ Vaz‘ ilminin kelâm ilmiyle olan irtibatı içinde hüsün-kubuh tartışmaları ve insan fiillerinin yaratıcısının kimliği zikredilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yusuf ed-Dicvî, *Hulâsatü İlmi’l-vaz‘ İslam Düşüncesinde Vaz‘ İlminin Kuramsal Boyutları*, ed. Soner Gündüzöz, İstanbul, Ravza Yayınları, 2021, s. 8-9.

Lafız ve mana arasındaki ilişkiyi inceleyen vaz‘ ilmi bu ilişkiyi *şahsilik-nev‘ilik, umum-husus* ve vaz‘ın kaynağı açılarından ele alır. Bir diğer deyişle vaz‘ ilmi vaz‘ olgusunu hem lafız ve mana itibarıyla hem de vâzı‘ itibarıyla bir taksime tabi tutar.

A. Mevzû‘a Göre Vaz‘

Vaz‘, mananın karşısına tayin edilen lafza/mevzû‘a göre *şahsî* ve *nev‘î* olarak ikiye ayrılmaktadır.

1. Şahsî Vaz‘

Vaz‘a konu olan lafız herhangi bir kalıbın altına girmeksizin bizzat kendisi düşünülerek tayin ediliyorsa *şahsî vaz‘* olarak adlandırılır. *Şahsî vaz‘* da lafzın karşılığı olarak ister küllî ister cüz‘î olsun muayyen bir mana tasavvur edilir ve lafız bu mananın karşısına konulur.⁵ Örneğin, علي lafzı ع-ل-ي seslerinin bir araya gelmesi suretiyle ve başka bir kalıbın altına girmemesi ile *şahsî* bir vaz‘a tâbi tutulmuştur. Aynı şekilde Arapçada aslan manasına gelen أسامة kelimesi gibi kendisine ‘alem-i cins⁶ denilen isimler de sadece lafzının düşünülmesi suretiyle vaz‘ edildiğinden *şahsî vaz‘*ın bir örneğidir. إنسان gibi cins isimler ve رجل gibi câmid isimler de manaların karşısına tayin edilirken bizzat lafzı oluşturan sesler itibara alınarak vaz‘ edilmiştir.

2. Nev‘î Vaz‘

Mevzû‘ açısından vaz‘ taksimine göre ikinci kısmı *nev‘î vaz‘* oluşturur. Bu vaz‘ türünde vâzı‘ tarafından küllî veya cüz‘î bir mana için lafzın umûmî bir durum altında düşünülmesi söz konusudur.⁷ Buna göre *şahsî vaz‘*ın aksine lafız, hususi olarak düşünülmemektedir, sadece belli bir kalıbın altına girmesiyle vaz‘ edilmektedir. Arapçada ism-i fâil, ism-i mef‘ûl, ism-i mensûb gibi müştak lafızlar, kinaye, mecaz ve

⁵ İsmail Hakkı Eğinî, “Metnün fi’l-vaz‘”, *el-Mecmû‘u’l-muntahab min mutûni’l-vaz‘*, Suriye, Dârü Ğârî Hirâ, 2006, s. 129.

⁶ ‘Alem-i cins, Arap dilinde bir cinsin tek bir ferdinin değil, tüm fertlerini içine alması için vaz‘ edilen ‘alem isimdir.

⁷ A.e., s. 130.

mürekkebe gibi ifadelerin vaz'ı bu türe dahildir. Söz gelimi نَاجَج kelimesi vaz' edilirken vâzı' küllî bir kaide düşünmesi suretiyle fiilin kök harfleri olan ح-ج-ن harflerini ism-i fâil kalıbına yerleştirerek lafzı vaz' eder. Bu şekilde نَاجَج kelimesi ism-i fâil kategorisinin altına girer ve *nev'î vaz'* la vaz' edilmiş olur.

Görüldüğü üzere vaz'ın mevzû'a göre taksimi *şahsî* ve *nev'î* şekilde olup lafzın *bihusûsihi* (harfleriyle) kendisinin düşünülmesi suretiyle gerçekleştirilen vaz'a *şahsî vaz'*; *bi'umûmihi* (kalıbıyla) düşünülmesiyle gerçekleştirilen vaz'a ise *nev'î vaz'* denilmektedir. Lafzın manaya olan vaz'ında lafız itibariyle yapılan taksimi bu şekilde özetlemek mümkündür.

B. Mevzû' Lehe Göre Vaz'

Vaz'ın bir diğer tarafı olan mevzû' lehe göre vaz', *umum* ve *husus* ifade etmesi yönüyle taksime tâbi tutulur. Bu itibarla vaz', *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss*, *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm*, *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* ve *vaz'-ı hâss li mevzû' leh âmm* olarak dörde ayrılır.

1. Vaz'-ı Hâss Li-Mevzû' Leh Hâss

Vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss türünde vâzı' haricen veya zihnen belirli bir mana düşünür. Bu vaz' türünde mananın müşahhas olmasının yanında manayı karşılayan lafızlar da müşahhastır. Müteahhir olarak isimlendirilen bazı alimlere göre gerek *şahsî* gerekse *nev'î* olarak vaz' edilen lafızlar *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss* türüyle vaz' edilebilir.⁸ Bahsi geçen vaz' türüne manaların cüz'î olması sebebiyle *cüz'î vaz'* ifadesi de kullanılmıştır.⁹ Örneğin *şahsî* olarak vaz' edilmiş olan زَيْد lafzı için vâzı'ın “Zeyd olma hakikati”ni cüz'î bir mana kabul etmesi, hariçte de bunun bir fert için karşılık bulması sebebiyle bu lafız *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss* türüne örnektir. *Şahsî* olarak vaz' edilen sayı isimleri ve fiil kalıplarının isimleri de *vaz'-ı hâss li mevzû' leh hâss* türüne örneklik eden diğer lafız türleridir.¹⁰

⁸ Abdülhamîd 'Anter, 'İlmü'l-vaz', Kuveyt, Darü'z-Zâhiriyye, 2017, s. 28-31.

⁹ İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2006, s. 87.; el-Bahrakî, a.g.e., s. 74.

¹⁰ Eğini, a.g.e., s. 131.

2. Vaz‘-ı Âmm Li-Mevzû‘ Leh Âmm

İkinci tür olan *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm*da vâzı‘ hariçte veya zihinde var olan âmm bir manayı ve bu manayı karşılayan küllî lafzı mülâhaza eder. Söz gelimi bir cins isim olan رجل lafzı vâzı‘ın genel bir hususu mülâhaza etmesi ve bu mananın o cinsteki tüm fertler için kullanılması sebebiyle *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* için bir örnektir. Aynı şekilde *nev‘î* olarak vaz‘ edilen fiiller mâddeleri¹¹ suretiyle genel bir durumun düşünülmesiyle vaz‘ edildiğinden ve hariçte de bu harfler âmm şekilde kullanıldığından *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* kategorisinin altına girer. Zikredildiği üzere hem *şahsî* hem de *nev‘î* vaz‘ türünde *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* söz konusu olabilir.

3. Vaz‘-ı Âmm Li-Mevzû‘ Leh Hâss

Vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss kategorisinde vâzı‘, altında birçok ferdi barındıran küllî bir manayı tasavvur etmekle, lafzı her bir ferde ayrı ayrı vaz‘ eder. Arap dilinde müphem lafızlardan ism-i işaret, zamir, ism-i mevsûl gibi kelime türlerinin vaz‘ı bu yolla meydana gelmektedir. Örneğin أنا lafzı, mütekellimin kendisini ifade etmek için kullanılan bir lafızdır. Öte yandan bu lafız sadece konuşan kişinin kullanabileceği bir lafız değildir, aksine mütekellim makamında olup kendisine işaret etmek isteyen her bir ferdin kullanabileceği bir lafızdır. Dolayısıyla bu kelime küllî bir mananın fertlerinin her birine aynı anda tek vaz‘la vaz‘ edilen bir lafızdır.

Vaz‘ ilmi hakkında verilen ilk müstakil eserin sahibi Adudüddin el-Îcî’nin eserini kaleme almasındaki iddiası ileride geleceği üzere bu kategorinin ispatıdır. Zira Îcî’nin eserinden önceki genel kanaat müphem lafızların vaz‘ının *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olduğu yönünde olmuştur.

¹¹ *Mâdde*, kelimeyi oluşturan sesler ve kök harfler anlamına gelmektedir. Bkz.: İbrahim Mustafa v.d., a.g.e., s. 911.

4. Vaz‘-ı Hâss Li-Mevzû‘ Leh Âmm

Aklî taksim gereği dördüncü bir kategori olan *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh âmm* sınıfı ise dilde karşılık bulması mümkün değildir. Çünkü hâss bir lafzın âmm fertlere vaz‘ edilmesi imkansızdır.

C. Vâzı‘a Göre Vaz‘

Vaz‘ işlemini gerçekleştiren vâzı‘ açısından vaz‘ üçe ayrılır. Bu taksime göre vâzı‘ açısından vaz‘ *luğavî*, *şer‘î* ve *örfî*dir.¹²

1. Luğavî Vaz‘

Luğavî vaz‘, lafzın mananın karşısına tayin işlemini gerçekleştiren dilin vâzı‘ının yaptığı vaz‘ işlemidir. Bir başka deyişle *luğavî vaz‘* da lafzın mana karşısındaki konumunda lüğatin esas alınması söz konusudur. Örneğin صلاة kelimesi lüğat anlamı itibariyle “dua” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kelimenin “dua” manasına olan *vaz‘ı luğavî*dir. *Luğavî vaz‘* için kelimenin ilk vaz‘ edildiği hali demek de mümkündür.

2. Şer‘î Vaz‘

Şer‘î vaz‘ da vaz‘ eylemini şeriat ehli gerçekleştirir. *Şer‘î vaz‘* da lafızlar şeriatın belirlediği manaların karşısına tayin edilir. Örneğin صلاة lafzının “namaz” anlamına *vaz‘ı şer‘î* vaz‘dır zira kelimenin lüğat manasının karşısına değil, şeriatın kendi tayin ettiği bir mananın karşısına *vaz‘ı* söz konusudur.

3. Örfî Vaz‘

Örfî vaz‘, lafzın manaya tayininin ehl-i örf tarafından yapılmasıyla gerçekleşir. Şayet bu örf ehli bir konu üzerinde mütehassıs değilse *vaz‘, örf-i âmm*

¹² Yakup Kara, *Umûm-Husûs Meselesinin Dil Açısından İncelenmesi (Karâfî Örneği)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019, s. 60-61.; Özdemir, a.g.e., s. 73.

olur. Vaz‘ işlemini gerçekleştirenler eğer bir alanda mütehasıs ise bu vaz‘ işlemine *örf-i hâss* denmektedir. Söz gelimi دابة lafzı *luğavî vaz‘* ı itibariyle “yerde yürüyen canlı” anlamına gelirken ehl-i örf tarafından “binek hayvanı” anlamına *örf-i âmm* ile vaz‘ edilmiştir. Bir diğer yandan فاعل lafzı *luğavî* anlamıyla “eylemi gerçekleştiren kişi” olarak vaz‘ edilmişken nahiv âlimlerinin bu lafza nahivde “fiili gerçekleştiren ve merfû olan mâmul” anlamını vaz‘ etmişlerdir. Nahiv âlimlerinin lafzın bu mananın karşısına tayin etmeleri *örf-i hâss*ın örneği olarak verilebilir.

Sonuç olarak vâzı‘ itibariyle vaz‘ın kısımlarının *luğavî*, *şer‘î* ve *örfî* olmak üzere üç kısım olduğunu söylemek mümkündür. Bazı vaz‘ âlimlerinin sınıflandırmasına göre *örf-i hâss*, *istilâhî vaz‘* ismiyle dördüncü bir kısım olarak *örfî vaz‘*dan ayrılmaktadır.¹³ Vâzı‘ itibariyle vaz‘ın kısımlarının bilinmesi özellikle “gerçek anlamın anlaşılmasını engelleyecek bir karine ile lafzın vaz‘ olunduğu mananın dışında kullanımı”¹⁴ şeklinde tanımlanan mecaz için bir temel oluşturması bakımından öne çıkmaktadır.

Tüm bunların yanında vâzı‘ın kimliği meselesi vaz‘ ilmindeki tartışmalardan birisi olmuştur. Bu bağlamda dillerin vâzı‘ının kim olduğu konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden ilki *tevkîf* teorisi olarak da isimlendirilen ve Ebu’l-Hasan el-Eş‘arî (ö. 324/935-36) tarafından benimsenen vâzı‘ın Allah Teâlâ olduğu yönündeki görüştür. Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğu tarafından desteklenen bu görüşe göre Kur’an-ı Kerîm’deki “*Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti*”¹⁵ ayeti delil gösterilerek dillerin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu kabul edilmiştir.

Vâzı‘ konusunda Mutezile âlimlerinin görüşü ise vâzı‘ın insanlar olduğu yönündedir. Bu görüşte meşhur Mutezile âlimi Ebu Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ön plana çıkmaktadır. Bu teoriye vaz‘ tartışmalarında insanların dil üzerindeki görüş birliğinin esas alınması sebebiyle *istilah* teorisi ismi verilmiştir. Bu iki görüşün temelde kelam ilmindeki görüş farklılıklarından kaynaklandığı söylenebilir.

¹³ Eğini, a.g.e., s. 128.

¹⁴ Ali el-Cârim, Mustafa Emîn, **el-Belâğatü’l-vâziha**, Pakistan, Cem‘iyyetü’l-Büsrâ’l-hayriyye li’l-hidmâti’l-insâniyye ve’t-tâ‘limiyye, 2018, s. 66.; Ali Bulut, **Belâgat Meânî- Beyân- Bedî**, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020, s. 236.

¹⁵ Hayrettin Karaman v.d., **Kur'an Yolu Tefsiri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2020, c. 1, s. 104.

Vâzî'nin kimliği noktasında orta yolu benimseyen görüşler de mevcuttur. Nitekim Ebu İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027) *ıstılah* kavramının söz konusu olduğu yere kadar vâzî'nin Allah olduğunu, kalan kısımlarda ise iki durumun da muhtemel olabileceği görüşünü benimsemiştir. Bir diğer yandan yukarıdaki ihtimallerin her birinin aklın mümkün olup bu konuda bir hükümde bulunmanın bir fayda sağlamayacağı görüşünde olan Bâkılânî (ö. 403/1013) *tevakkuf* görüşünü öne sürmüştür.¹⁶

II. 20. Yüzyıla Kadar Vaz' İlminin Tarihsel Gelişimi

Vaz' ilmi, müstakil bir ilim olarak incelenmeye başlamadan önce vaz'ı ele alan eserler kaleme alan Teftâzânî (ö. 792/1390) gibi dilciler "mütekaddimûn" olarak isimlendirilmiştir. Bu tabakanın en belirgin özelliği müphem lafızların vaz'ı konusundaki görüşleridir. İcî ve sonraki âlimler ise vaz' literatüründe "müteahhirûn" olarak isimlendirilmiş; bu dönem vaz' ilminin zenginleştiği, konularının detaylıca irdelendiği ve yeni tartışmaların doğduğu bir dönem olarak öne çıkmıştır.¹⁷

A. Mütekaddimûn Dönemi

Mütekaddimûn döneminde lafızların, manaların karşısına tayini anlamına gelen vaz', mütekaddim alimlerden başta Cevherî (ö. 394/1003) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) tarafından müstakil bir ilim olmaktan ziyade sözlükbilimin bir girişi olarak değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmeye göre vaz', sözlükbilime doğrudan kaynaklık etmektedir ve sözlükbilim lafızların tümünün vaz'ını konu edinir.¹⁸

Mütekaddim tabakadan bazıları ise vaz'ı sözlükbilimin bir bölümü olarak kabul etmiştir. Buna göre sözlükbilim lafızların anlamlarını icmâlî ve tafsîlî olarak

¹⁶ Anter, **a.g.e.**, s. 23-24.

¹⁷ Özdemir, **a.g.e.**, s. 135-136.

¹⁸ Cevherî ve Zemahşerî'nin kaleme aldıkları sözlük eserlerinde vaz' temelli bir yaklaşım sergilemesinin yanı sıra Zemahşerî'nin vaz'ı el-'Ulûmu'l-edebiyye arasında zikretmemesi bu konuyu destekler niteliktedir. Detaylı bilgi için bkz.: Özdemir, **Bir Dil Bilimi Olarak Vaz' İlminin Tarihsel Gelişimi**, s. 363.

konu edinirken vaz‘ ise manaları icmâlî olarak ele alır. Bu görüşü benimseyen âlimler sözlükbilim ve vaz‘ ilişkisi hakkında yukarıda zikredilen grupla aynı görüştedir.

Bununla birlikte vaz‘, esasında lafzî delâletin arka planını oluşturan bir unsurdur. Dolayısıyla ilimler sahasına müstakil olarak girmeden önce delâletin¹⁹ konu edinildiği bazı ilimlerde ele alınmıştır. Bu sebeple 14. yüzyıla kadar nahiv, belâgat, fıkıh usulü, mantık gibi diğer ilimlere bir giriş veya tamamlayıcı mahiyette olmuştur.

Delâleti doğrudan kendine mesele edinen nahiv, belâgat, fıkıh usulü ve mantık ilimlerinde vaz‘ literatürünün doğuşundan önce vaz‘ olgusu hakkında bazı kabullerin olduğu bilinmektedir. İleride zikredileceği üzere zaman içerisinde sözü edilen kabullere yönelik gelen ilk eleştiri olan İcî’nin vaz‘ hakkındaki risalesi vaz‘ ilmi literatürünün başlangıcı sayılmıştır.

1. Nahiv İlminde Vaz‘

Nahiv ilmi, Arapça gramerinin söz dizimi ve i‘râb kısmını konu edinmektedir.²⁰ İlk dönem nahiv alimlerinden Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*’ından itibaren vaz‘la ilgili bilgiler nahiv eserlerinde yer almış; nahiv kitaplarında kelimeler, kelime, isim, fiil ve harf başta olmak üzere tarifi yapılan birçok terimde vaz‘ açıkça veya dolaylı olarak zikredilmiştir.²¹

Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb* isimli eserinde kelimenin tarifi ve türlerini açıklarken vaz‘ olgusuna dayandığı görülmektedir.²² Yine nahivciler arasından İbnü’l-Esîr (ö. 606/1210) *el-Bedî fî ilmi’l-‘Arabiyye* isimli eserinde vaz‘la ilgili olarak fiilin maddesi ve sığa açısından iki vaz‘ı olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur.²³ Bunun yanında İbn Yaîş (ö. 643/1245) Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) ünlü eseri *el-Mufasssal*’a yazdığı

¹⁹ Zihnin bir şey hakkındaki bilgiden başka bir şeyin bilgisine ulaşması anlamına gelen terim. Delâletin taksimi için bkz.: M. Naci Bolay, “Delâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 119-122.

²⁰ İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2006, c.32, s. 300.

²¹ Ebu Bîşr Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Harun, Beyrut, ‘Âlemü’l-Kütüb, 1975, c.1, s. 12; Ebü’l-Bekâ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, Beyrut, ‘Âlemü’l-Kütüb, t.y., c.1, s. 19-20.

²² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, s. 12.

²³ Mevdüddin el-Mübarek İbnü’l-Esîr, *el-Bedî fî ilmi’l-‘Arabiyye*, thk. Fethî Ahmed, Mekke, Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, 1999, c.1, s. 9.

Şerhu'l-Mufasssal isimli eserinde kelimenin tanımında delâlet ve vaz'la ilgili detaylı açıklamalar sunmuştur.²⁴

Sonuç olarak nahiv ilminin erken dönem eserlerinde doğrudan bir başlık olmaktan ziyade vaz'ın diğer konuların açıklanması için bir kavram olarak kullanıldığı görülmektedir.

2. Belâgat İlminde Vaz'

Belâgat, edebiyat kaideleri ve edebi sanatlarla ilgili meâni, beyân ve bedîi içine alan ilim dalı olup fasih (açık) kelamın muktezâ-yı hâle uygun sarf edilmesini amaçlayan ilimdir.²⁵ Belâgat ilmi, delâletin lafzî kısmıyla doğrudan irtibatlıdır zira lafzın bizatihi kullanımıyla ilgilidir. Lafzın fasih olarak kullanımının yanı sıra hakikat-mecaz olarak sınıflandırılmasının temelini de vaz' olgusu oluşturmaktadır. Bu sebeple belâgat âlimleri vaz' olgusu hakkındaki tartışmalara eserlerinde yer vermiş, vaz' ilmi literatürü başlamadan önce vaz'la alakalı bazı meseleler belâgat kitaplarında dağınık surette yer almıştır.

Ebû Ya'kub es-Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserinde delâlet meselesi altında lafızların manalara vaz'ının *delâlet-i mutâbakat* ve *vaz'î delâlet* olduğuna değinmiştir. Sekkâkî, lafzın manaya olan delâletini *vaz'î delâlet* dışında *delâlet-i tazammuniyye* ve *delâlet-i iltizâmiyye* olarak *aklî delâlet* altında açıklamıştır.²⁶

Celâlüddin Hatip el- Kazvînî (ö. 739/ 1338), *Miftâhu'l-ulûm*'un üçüncü bölümüne şerh olarak yazdığı *Telhîsü'l-miftâh* isimli eserinde lafızların delâletinin ya vaz' edildiği şeyin tamamına ya da onun bir parçasına yahut kendisi dışında gerektirdiği bir şeye delâlet ettiğini ifade eder. İlk durumun *delâlet-i mutâbakata*, ikincisinin *delâlet-i tazammuniyyeye*, üçüncüsünün ise *delâlet-i iltizâmiyyeye* karşılık geldiğini söyler. Kazvînî, *delâlet-i mutâbakat*'ın vaz'î olduğunu, tazammunî ve iltizâmî delâletin ise aklî olduğunu belirtir.²⁷

²⁴ İbn Yaîş, **a.g.e.**, s. 19.

²⁵ Hulusi Kılıç, "Belâgat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 1992, c.5, s. 380-383; Bulut, **a.g.e.**, s. 54.

²⁶ Ebu Yâ'kûb es-Sekkâkî, **Miftâhu'l-'ulûm**, thk. Naîm Zerzûr, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987, s. 329-330.

²⁷ Celâlüddin Hatîb el-Kazvînî, **Telhîsü'l-miftâh**, Şîfa Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 249-250.

Sa‘düddîn et- Teftâzânî, Hatip Kazvînî’nin meşhur belâgat eseri *Telhîsü’l-miftâh*’a yazdığı *Muhtasarü’l-meânî* isimli şerhinde lafzın manaya delâletinin ya mananın tamamına ya da onun bir parçasına veyahut mananın dışında bir şeye delâlet etmesi suretinde olduğunu zikreder. Müellif ilk durumdaki delâletin *vaz‘î* olduğunu, ikinci ve üçüncü durumdaki delâletin ise *aklî* olduğunu ifade eder. Bunun yanı sıra mantıkçıların bu üç delâlet türünün de *vaz‘î* olduğunu öne sürdüğünü belirtir. Daha sonra Teftâzânî, zikrettiği bu delâlet türlerinin delâleti ifade etmede bir fark olmadığını ve bu durumun izâfî olduğunu açıklar.²⁸

Sonuç olarak belâgat âlimlerinin eserlerinde belâgatin delâletle olan irtibatı sebebiyle *mutâbakat*, *tazammunî* ve *iltizâmî* delâlet türlerine yer vermiş oldukları, *mutâbakat* türünün *vaz‘î* olduğunda, *tazammunî* ve *iltizâmî* türlerin ise *aklî* olduğu konusunda görüş birliğinde oldukları söylenebilir. Bu bilgiler ışığında *vaz‘* ilminin tedvininden önce *vaz‘* olgusunun belâgat kitaplarındaki yansımalarının *delâlet-i mutâbakatın* altında yer aldığı görülmektedir.

3. Usul İlminde Vaz‘

Belâgat ilmi gibi fıkıh usulü ilmi de *vaz‘* ilmiyle yakından irtibatlı olmuştur. Fıkıhın kaynaklarını ve bunlardan hüküm çıkarma yöntemlerini inceleyen²⁹ fıkıh usulü ilmi, malzemesi lafız olan ilâhî hitabın doğru anlaşılmasını ve hükümlerin buna göre konulmasını hedefler. Dolayısıyla fıkıh usulü kitaplarının başlarında yer alan emir, nehy gibi konular altında lafız-mana ilişkisi irdelenmektedir. Usul âlimleri bu ilişkiyi incelerken *vaz‘*’ın yanında *isti‘mâl* ve *haml* ıstılahlarına da değinir. Fıkıh usulü kitaplarında lafızların incelendiği özel bölüm olan “elfâz” isimli bölümlerde lafızlar umum-husus, hakikat-mecaz, sarîh-kinâye gibi yönleriyle ele alınmıştır.³⁰ Fıkıh usulü ilminin başlıca kaynaklığını yapan Kur’an-ı Kerîm’deki ve sünnetteki lafızlar olması hasebiyle *vaz‘* olgusuyla aralarında sıkı bir münasebet olmuştur. Öyle ki *vaz‘* ilminin tedvininden önce *vaz‘* olgusuyla en çok ilgilenen âlimlerin fıkıh usulü âlimleri olduğu hakkında bir kanaat mevcuttur. Meşhur usul âlimi Ebu Bekr el-Cessâs’a (ö. 370/981)

²⁸ Sa‘düddîn et-Teftâzânî, *Muhtasarü’l-meânî*, İstanbul, Şîfa Yayınevi, 2017, s. 421-423.

²⁹ Ahmet Özel, “Asıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1991, c. 3, s. 473.

³⁰ Kara, a.g.e., s. 38.

gelinceye dek vaz‘ kelimesi açıkça kullanılmasa dahi türevleri usul metinlerinde yerini almıştır. Cessâs’tan sonra ise Bâkîllânî ve Debûsî (ö. 430/1039) gibi usûl âlimleri de risalelerinde vaz‘ kavramını doğrudan kullanarak fıkıh usulü-vaz‘ ilişkisini gözler önüne sermiştir.³¹

4. Mantık İlminde Vaz‘

Vaz‘ ilmi düşünsel boyutta bir ilim olduğu için mantık ilmiyle olan irtibatını zikretmek yerinde olacaktır. Doğru düşünmeyi hedef alan mantık ilminde düşünceyle daima iç içe olan dil olgusu incelenmiştir. Bu sebeple delâlet meselesi mantık kitaplarının ele aldığı bir konu olmuştur. Delâletin türlerinden yalnızca *delâlet-i lafziyye-i vaz‘iyyenin* mantık ilminin konusu olduğu kabul edilmiştir. *Lafzî-vaz‘î delâlet* de kendi içinde *mutâbakat*, *tazammun* ve *iltizâm* olarak üçe ayrılmıştır. Fârâbî (ö. 339/950) *lafzî delâleti* vaz‘ kavramıyla açıklamış, kanunların vaz‘ edildiği gibi lafızların da insanlar tarafından vaz‘ edildiğini öne sürmüştür.³²

Vaz‘ ilmi literatürü başlamadan önce mantık ilminde verilen eserlerde genel hatlarıyla vaz‘ın türlerine, delâlet olgusuna, müfred ve mürekkeplerde vaz‘ın türlerine ve eş anlamlılık, zıt anlamlılık gibi vaz‘dan kaynaklanan çeşitli meselelere değinilmiştir.³³ İki ilim arasında özellikle delâlet meselesinden kaynaklı sıkı bir irtibat olduğu görülmektedir.

³¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, **el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-usûl**, thk. Hamza b. Züheyr, el-Câmi‘atü’l-İslâmiyye Külliyyetü’ş-Şerî‘a, Medine, 1992, s. 15-22.; Fahreddin er-Râzî, **el-Mahsûl fî ‘ilmi usûli’l-fıkh**, thk. Câbir Feyyâz el-‘Alevânî, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, t.y., c.1, s. 181-219.; İbrahim Özdemir, “Bir Dil Bilimi Olarak Vaz’ İlmi ve Tarihsel Gelişimi”, **İslâm’da Medeniyet Bilimleri Tarihi**, İstanbul, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021, c. 1, s. 340.

³² Özdemir, **a.g.e.**, s. 148.; Ebû Nasr el-Fârâbî, **Şerhu’l-ibâre**, Beyrut, Dârü’l-Meşrik, 1986, s. 27.

³³ Özdemir, **a.g.e.**, s. 149.; Kutbüddîn er-Râzî, **Levâmi‘u’l-esrâr fî şerhi Metâli‘i’l-envâr**, İran, Zevî’l-Kurbâ, 2012, 99-187.; Nasîrüddîn et-Tûsî, **Tecrîdü’l-mantık**, Beyrut, Müessesetü’l-A‘lemî Li’l-Matbûât, 1988, s. 9-11.

B. Müteahhirûn Dönemi

1. İcî Dönemi

Vaz' ilmi literatürünün ilk müstakil eseri olarak kabul edilen risale Adudüddin el-İcî tarafından 14.yy'da telif edilmiştir. Aynı zamanda İcî, müteahhirûn döneminin de kurucu ismi olarak görülmüştür.³⁴ Adudüddin el-İcî'nin kaleme aldığı eserin ismi *er-Risâletü 'l-vaz' iyye'*dir. Ayrıca eser *er-Risâletü 'l-'adudiyye* olarak da anılmıştır. İcî'nin bu eseri kaleme almasındaki sebebini risalenin şârihi Semerkandî (ö. 888/1483'ten sonra) müphem lafızların vaz'ındaki *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh hâss* konusundaki dилcilerin kanaatine itiraz etmesi olarak açıklamıştır.³⁵ Bir diğer deyişle İcî, bu risaleyi Teftâzânî gibi dилciler tarafından benimsenen müphem lafızların vaz'ının *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh âmm* olduğu görüşüne bir cevap niteliğinde yazmış olup bu meselede risalesinde *âletü 'l-vaz'* kavramını bir argüman olarak öne sürmüştür. Buna göre muhakkik İcî; ism-i işaret, zamir, ism-i mevsûl ve harfler vaz' edilirken ortak/âmm bir mana (*el-kadrü 'l-müşterek*) düşünüldüğünü ve söz konusu lafızların her birinin bizzat kendisinin (*bi-husûsihi*) vaz' edildiğini ifade eder. Böylece bu lafızlar kullanıldığında bu ortak mana değil cüz'iler anlaşılır. Vaz'ı oluşturan bu ortak mana ise *âletü 'l-vaz'* olarak ifade edilir.³⁶ Sonuç olarak zamirler, ism-i mevsûller ve diğer müphem lafızların vaz'ı *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh hâss* kategorisine girer.

2. İcî Sonrası Dönem

İcî'nin eserine kendisinden sonra Semerkandî ve Ebu İshâk el-İsferâyînî gibi isimler tarafından şerh ve çok sayıda haşiyeler yazılmış, eser vaz' ilmi alanında sürekli referans verilen bir kaynak haline gelmiştir. Taşköprizâde (ö. 968/1561) *Mevzûâtü 'l-ulûm* isimli eserinde vaz' ilminin son derece faydalı bir ilim olduğunu zikretmiş,

³⁴ İcî'nin müteahhirûn dönemini başlattığına dair literatürde genel bir kanaat mevcuttur. Bunun yanında İcî'nin kendi dönemini "İcî dönemi" olarak tanımlayan çalışmalar da vardır. Bkz.: Özdemir, **a.g.e.**, s. 135-136.

³⁵ Ebü'l-leys es-Semerkandî, **Şerhu's-semerkandî ale'r-risâleti'l-vaz' iyye**, Mısır, el-Matbaatü'l-cemâliyye, , 1911, s. 104.

³⁶ Adudüddin el-İcî, "er-Risâletü 'l-vaz' iyye", **el-Mecmû'u'l-müntehab min mütûni 'ilmi'l-vaz'**, Suriye, Darü Ğâri Hira, 2006, s. 39.

Adudüddin el-Îcî'nin risalesinde bu ilimden biraz bahsettiğini fakat bunun denizden bir katre, nehirden bir damla olduğunu ifade etmiş ve vaz' ilminin önemine dikkat çekmiştir. Taşköprizâde'nin vaz' konusunda farklı bir eser vermesine rağmen eseri Îcî'nin risalesinden daha kapsamlı değildir.³⁷

Gerek *er-Risâletü'l-vaz'îyye* çerçevesinde gelişen, gerekse müstakil eserlerin oluşturduğu literatür ile vaz', çeşitli mesele ve tartışmalar sayesinde gelişmiş ve ilimler sahasında müstakil bir ilim olarak kabul edilmiştir. Literatürde farklı tartışmaların ve odak noktalarının olmasının yanı sıra genel anlamda eserler çok hacimli boyutta olmayıp kısa risaleler şeklindedir.

Vaz' ilmi literatüründe günümüze kadar birçok telif eser, şerh ve haşiye ulaşmıştır. Bu bağlamda 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geçen süreçte kaleme alınan önemli risalelere yer vermek yerinde olacaktır. Söz gelimi 15. yüzyılda vaz' ilmi hakkında yazılan eserler incelendiğinde Seyyid Şerif Cürcânî, (ö. 816/1413) Ali Kuşçu, (ö. 879/1474) Semerkandî, Molla Lütüfi (ö. 900/1495) ve Kemaleddin Mesud eş-Şirvânî (ö. 905/1499) gibi isimlerin vaz' ilminin gelişimine katkı sağladıkları görülmektedir. Nitekim Seyyid Şerif Cürcânî, Adudüddin el-Îcî'nin risalesine *Hâşiye 'ale'l-Vaz'îyye* isimli 5 varaklık bir haşiye yazmıştır. Bu eserin *er-Risâletü'l-vaz'îyye*'nin yazıldığı döneme yakın olması hasebiyle eserin yazılan ilk haşiyelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. *'Unkûdu'z-zevâhir* isimli eserinin ilgili bölümünde vaz' olgusunu temele koyan ve vaz'ı tek başına bir bilim olarak ele alan Ali Kuşçu, *Risâle fî vaz'i'l-müfredât* adlı eserinde vaz' olgusunun *garazını* (amacını) incelemiştir. Molla Lütüfi *el-Metâlibü'l-ilâhiyye* isimli eserinde vaz' olgusunun ıstılâhî olduğuna vurgu yaparken dili toplumsal bilimlerle ilişkilendirmektedir. Îcî'nin metnine yazılan en meşhur şerhin sahibi Semerkandî ise *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'îyye* risalesiyle Îcî'nin eserinde kapalı kalan kısımları açıklamış ve bunun yanında vaz'ın *garazı* ifadesini açıkça kullanmasa dahi kullandığı ifadelerle *garazın* mahiyeti üzerinde durmuştur. Kemaleddin Mes'ûd eş-Şirvânî, Îcî'ye şerh yazdığı eserinde masdarların hadese delâlet etmesine rağmen neden cins isimlerin altında sayıldığı problemini de ele alması

³⁷ Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi", **İslam Medeniyetinde Tarih ve Problemler**, ed. İsmail Güler, İstanbul, İsam Yayınları, 2015, s. 467.

sebebiyle vaz‘ ilminde yeni bir tartışmanın kapısını aralaması açısından önemlidir.³⁸ Sonuç olarak 15. yüzyılda vaz‘ ilmi hakkında verilen eserlere bakıldığında bir taraftan İcî’nin metni şerh edilmesi, diğer taraftan İcî’nin metninde geçmeyen fakat vaz‘ ilmiyle alakalı olan diğer meselelerin eserlerde yer alması söz konusudur.

16. yüzyılda vaz‘ ilmi hakkında verilen eserler arasında İsmâüddin el-İsferâyînî’nin İcî’ye şerhi ve Taşkoprizâde’nin *Nüzhetü’l-elfâz* isimli eseri bulunmaktadır. İsferâyînî, *er-Risâletü’l-vaz‘iyye*’nin muteber şerhlerinden biri olan *Şerhu’r-Risâleti’l-vaz‘iyye*’yi telif etmiştir. İsferâyînî’nin şerhine Şirânîşî (ö. 1016/1607’den sonra), Kürdî (ö. 1084/1673) ve Attâr (ö. 1270/1854) gibi isimler de sonraki yüzyıllarda haşiye yazmışlardır. 16. yüzyılın önde gelen âlimlerinden Taşkoprizâde yukarıda geçtiği üzere vaz‘ ilmi hakkında İcî’nin yazdığı *er-Risâletü’l-vaz‘iyye*’nin denizde bir damla olduğunu ifade etmiş ve vaz‘ ilminin bu risalede ele alınan konulardan çok daha derin meselelerinin olduğuna işaret etmiştir.³⁹ Bu alanda bir eser yazacağını da ifade eden Taşkoprüzade, *Nüzhetü’l-elfâz* isimli eserinde *gayr-ı kasdî (zımnî) vaz‘* meselesini ele almış, bu risalede Seyyid Şerif Cürcanî’nin görüşlerini benimsediğini göstermiştir.⁴⁰ Bahsi geçen yüzyılın İcî’nin risalesine şerh yazılmasının yanı sıra vaz‘ ilminde farklı konuların da tartışıldığı bir dönem olduğu görülmektedir.

17. yüzyılda vaz‘ ilmiyle alakalı eser veren el-Buhûtî (ö. 1089/1678) *Urcûze fi’l-vaz‘* isimli eserini Adudüddin el-İcî’nin risalesini nazım haline getirmek suretiyle oluşturmuştur. Bu manzumede Arap şiirinde *urcûze*⁴¹ isimli özel bir şiir formu kullanılmıştır. Risalenin şiire dönüştürülmesi metnin daha kolay ezberlenmesi için kullanılmış olmalıdır. Bu manzumede Buhûtî, metnin asıl kelimelerine sadık kalmayı tercih etmiştir. Tespit edilen ilk manzum eser olması ve aradan geçen üç yüzyıla

³⁸ Zahit Kaplangöz, “Kemâlüddin Mes‘ûd Şirvânî’nin Şerhu’r-Risâleti’l-Vaz‘iyye’si ve İlk Dönem er-Risâletü’l-Vaz‘iyye Şerhleri Bağlamında Delâleti Külli Olan Lafızların Vaz‘ı”, **Mârifet Dini Araştırmalar Dergisi**, C. XXI, No:2, s. 1180.

³⁹ Taşkoprizâde Ahmed Efendi, **Miftâhü’s-saâde**, Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1985, c. 1., s. 125-126.

⁴⁰ Abdullah Yıldırım, “Zımnî Vaz‘ın İmkânı: Dilde Gösteren ve Gösterilen Aynı Şey Olabilir mi? Taşkoprülüzâde Ahmed Efendi’nin Nüzhetü’l-elhâz fi ademi vaz‘i’l-elfâz li’l-elfâz’ı Bağlamında Bir Değerlendirme”, **İslam Tetkikleri Dergisi**, C.XXI, No: 2, 2021, s. 618.

⁴¹ Hicri 7. yüzyıldan itibaren recez bahrinin kaside formunda uygulanması ile ortaya çıkan nazım türüdür. bkz.: Tefik Rüştü Topuzoğlu, “Recez”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 2007, c. 34, s. 509-510.

rağmen İcî'nin risalesinin hâlen mütedavil olması açısından bu eser önem arz etmektedir.

18. yüzyılda Hafnâvî (ö. 1181/1767) ve Abdullah Necib Ayıntâbî (ö. 1218/1803) isimler vaz' alanında eserleriyle ön plandadır. Hafnâvî'nin eseri *Haşiye 'alâ Şerhi's-Semerkandî 'ale'r-Risâleti'l-'Adudiyye* isimli olup Semerkandî'nin *Şerhu'r-Risaletü'l-vaz'ıyye*'sine yazılmış bir haşiyedir. Abdullah Necib Ayıntâbî ise *er-Risâletü'l-vaz'ıyye* isimli eserde kendisinden önceki vaz' literatüründeki görüşlerin mukayesesini yapıp doğruluk payı olmayan görüşleri çeşitli delillerle eleştirmiştir.⁴² Bahsi geçen yüzyılda İcî kaynaklı literatürün devamının yanında telif eserlere de rastlandığını söylenmek mümkündür.

19. yüzyıl âlimlerinden Molla Halil Siirdî (ö. 1259/1843) vaz' ilmiyle ilgili risale tarzında eser vermiş olup bu risalesinde vaz' ilminin temel meselelerine değinmiştir. Bir diğer yandan Desukî (ö. 1300/1883), Semerkandî'nin şerhine yazdığı haşiyesiyle literatürde yer almaktadır. Bu yüzyılda vaz' ilmi alanında eser veren isimlerden biri de İbrahim Hakkı Eğinî'dir (ö. 1312/1894). Müellifin *Metnün fî'l-vaz'* isimli eseri vaz' olgusunu merkeze alan 6 varaklık bir risaledir ve meselelerin tümünü sistemli bir şekilde ele alması ile öne çıkmaktadır.⁴³ Sonuç olarak 19. yüzyılda telif eserlerin yanında önceki eserlerin kaynaklık ettiği bir literatürün varlığı söz konusudur.

⁴² Timur Aşkan, "Abdullah Necîb el-Ayıntâbî'nin er-Risâletü'l-Vaz'ıyye Adlı Eserinin Tahkikli Neşri", **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, 2019, C.II, No:1, s. 31.

⁴³ Muhammed Salih Sürücü, "Vaz' İlmi ve El-'Ucâletü'r-Rahmiyye (İnceleme ve Değerlendirme)" **Amasya İlahiyat Dergisi**, C. XXIII, 2019, s. 569.

İKİNCİ BÖLÜM

20. YÜZYILDA KLASİK YÖNTEMLE TELİF EDİLEN VAZ‘ ESERLERİ

Vaz‘ ilminde 20. yüzyılda telif edilen eserlerin bazılarında klasik telif geleneği takip edilmiştir. Bu bağlamda klasik yöntemlerin devam ettirildiği eserlerde teorik bilgiler ön planda tutulmuş, az sayıda örnek ile yetinilmiş, alıştırma ve uygulama kısımlarına yer verilmemiştir. Bu bölümde klasik yöntemle verilen eserlerden bazıları incelenecektir.

I. Molla Fahreddin el-‘Arnâsî (ö. 1392/1972) ve Risâletü’l-vaz‘ İsimli Eseri

A. Molla Fahreddin el-‘Arnâsî’nin Hayatı

Molla Fahreddin el-‘Arnâsî, Mardin’in Midyat ilçesinin Arnas köyünde 1910 yılında dünyaya gelmiştir. Tahsilinin büyük kısmını Batman’da yapması ve ilim ve irşad faaliyetlerini Batman’da sürdürmesi sebebiyle Batmânî künyesiyle de bilinmektedir. Babası Molla Abdullah, Hz. Hüseyin’in soyundan gelmektedir. Molla Fahreddin küçük yaşta iken babası vefat etmiştir. İlmi yönüyle bilinen bir ailede yetişen Molla Fahreddin küçük yaşta İslami ilimler tahsiline başlamış, 14 yaşına geldiğinde Batman’a medrese eğitimi için gitmiştir. Batman’da Molla Hasan Tilmizî’nin (ö. 1369/1950) yanında eğitimini tamamlayıp icazet almıştır. Daha sonra Bileyder ve Basork köylerinde ve Batman’ın merkez ilçesinde Ulu Camii’nde imam hatiplik görevi yapmış, bir diğer yandan vaaz ve tedris faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu süreçte seyr-i sulûkünü⁴⁴ tamamlayan Molla Fahreddin, Nakşibendî şeyhi Şeyh

⁴⁴ Seyri sulûk, bir mürşid gözetiminde manevi yolculuk yapmak anlamına gelen tasavvuf terimidir. Bkz.: Süleyman Uludağ, “Sulûk”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 2010, c. 38, s. 127-128.

Muhammed Said Seyda el-Cezerî'nin (ö. 1388/1968) halifesi olmuş ve Batman'da Hacı Şirin Camii'nde tedris ve irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Müellif 1 Şubat 1972 tarihinde vefat etmiş ve Batman'a yakın Korik köyüne defnedilmiştir.⁴⁵

'Arnâsî'nin Arap dili ve belâgati başta olmak üzere fıkıh, mantık ve tasavvuf alanında yazdığı eserleri mevcuttur. *Keşfü'l-ğitâ hâşiyetü İmtihâni'l-ezkiyâ, Dürretü's-sade' fi beyâni esnâfi'l-harf, et-Tarsîf fi 'ilmi't-tasrîf, el-İstinâre fi 'ilmi'l-isti'âre, Risâletü'l-vaz', el-İ'tisâm Hâşiyetü Şerhi'l-'İsâm 'ale'l-Ferîdeti fi'l-beyân* isimli eserleri Arap dili alanında yazdığı eserlerdendir. Eserlerinin arasından *Risâletü'l-vaz'* isimli eseri bu çalışmaya kaynaklık etmesi açısından öne çıkmaktadır.

B. Risâletü'l-vaz' ve Muhtevâsı

Risâletü'l-vaz' eseri vaz' ilmi literatüründeki diğer eserlerin genelinde olduğu gibi küçük hacimli bir eserdir. Bu risale, Molla Fahreddin el-'Arnâsî'nin *İsagoci fi'l-mantık* ve *el-İstinâre fi 'ilmi'l-istiare* isimli eserleriyle beraber basılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla eserin tek baskısı mevcuttur ve baskıda vaz' risalesi toplamda 7 sayfadır.⁴⁶

Eser, klasik çizgide verilen eserlerde alışlageldiği gibi besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Daha sonra vaz' olgusunun tanımını şu şekilde yapar: "*Bil ki vaz' sözlükte bir şeyi bir yere koymaktır. Istılahta ise ilk şey anlaşıldığında ikinci şey de ondan anlaşılır olacak şekilde bir şeyi bir şeye tayin etmektir.*"⁴⁷ Bu tanım, bir önceki yüzyıldaki vaz' literatürünün önemli eserlerinden İsmail Hakkı Eğinî'nin *Metnün fi'l-vaz'* isimli eserinde yaptığı tanımla aynıdır.⁴⁸ Molla Fahreddin, bu iki şeyden ilkinin ister lafız olsun ister lafız dışında bir şey olsun *mevzû'* olarak isimlendirildiğini, ikincisinin ise *mevzû' leh* olduğunu ifade eder. Daha sonra mevzû'un lafız olması durumundaki ihtimallere değinir. Buna göre şayet bir lafız bizzat kendisi (*bihusûsihi*)

⁴⁵ Ahmet Tekin, "Molla Fahreddîn Batmânî Ve Risâletü'l-Vad' İsimli Çalışması", **Geçmiş Bugün Gelecek Batman**, ed. İdris Demir v.d. Batman, Batman Üniversitesi Yayınları, 2022, s. 427-428.; Abdülkadir Ünalın, "Molla Fahrettin Batmânî'nin Hayatı ve Eserleri", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, İstanbul, No:3, 2010, s. 129.

⁴⁶ Fahreddin el-'Arnâsî el-Batmânî, **İsâgocî fi'l-mantık ve yelihi risaletü'l-vaz'i ve'l-istinâre fi'l-istiare**, İstanbul, Mektebetü'l-Hanefiyye, 2007.

⁴⁷ A.e., s. 61.

⁴⁸ Eğinî, **a.g.e.**, s. 127.

düşünülerek vaz‘ edildiyse bu durumda *şahsî* vaz‘ söz konusudur, küllî bir mefhum düşünülüyse *nev’î* vaz‘ söz konusudur.⁴⁹

Risale, mevzû‘a göre taksimi *şahsî* ve *nev’î* olarak ele aldıktan sonra mevzû‘ leh için taksime geçer. Bu taksimde *hâss* ve *âmm*ın tanımını yaptıktan sonra *şahsî* vaz‘ için aklen dört durumun söz konusu olduğunu zikreder. Bu dört durum *vaz’-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss*, *vaz’-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss*, *vaz’-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ve *vaz’-ı hâss li-mevzû‘ leh âmm*dir.⁵⁰

Risale *vaz’-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* için ‘alem-i şahs ve ‘alem-i cins isimlerin vaz‘ını örnek verir. Söz gelimi زيد ve أسامة gibi ‘alemlerin vaz‘ında vaz‘ işlemini gerçekleştiren, bu lafızları mülâhaza edip belirli olan manalarını tasavvur eder. Bu tasavvurda ya Zeyd’in zâtı gibi haricî bir şekilde tayin söz konusudur veya yırtıcı hayvanlık gibi zihnî bir durum dikkate alınır. Müellif, ‘alem-i cinslerin üçüncü kategorinin (*vaz’-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm*) altına girdiğini iddia edenlerin de bulunduğunu zikreder.⁵¹

İkinci kategori olan *vaz’-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* kısmında harfler, zamirler, işaret isimleri ve ism-i mevsûller olmak üzere müphem lafızların vaz‘ı örnek olarak verilmiştir. Bu bağlamda örneğin vâzı‘, من harf-i cerrini lafız olarak bizzat düşünüp “mutlak başlangıç” olan küllî bir mananın karşısına vaz‘ etmiştir. Zamirlerin, ism-i işaretlerin ve ism-i mevsûllerin de vaz‘ına risalede birer örnek verilerek açıklanmıştır.⁵²

Risale burada tartışılan, Adudüddin el-Îcî ve sonraki alimlerin kabul ettiği *âletü’l-vaz’* kavramını ele alır. Buna göre *âletü’l-vaz’* harfler, zamirler ve müphem isimlerde küllî olan mefhumun kendisidir.⁵³ Mevzû‘ leh ise bu küllî mananın altına giren fertlerdir. Fakat harflerde *âletü’l-vaz’* zâtî olup manasının altına dahildir, zamir ve müphem isimlerde ise arazî bir durum olup mananın dışında bir şeydir. Bu görüşün müteahhir ulemanın görüşü olduğunu zikreden risale mütekaddim ulemanın görüşünü de ele alır. Mütekaddim ulemanın görüşüne göre mevzû‘ leh şayet küllî bir mana ise

⁴⁹ ‘Arnâsî, a.g.e., s. 61-62.

⁵⁰ A.e., s. 62.

⁵¹ A.e., s. 62.

⁵² A.e., s. 63.

⁵³ A.e., s. 63.

ve cüz'îlere kullanımı söz konusuysa *vaz '-ı âmm li-mevzû' leh âmm* olur. 'Arnâsî, tercihe şayan olan görüşün müteahhir ulemanın görüşü olduğunu belirtir, nitekim mütekaddim ulemanın görüşünü kabul etmek mecazların hakikatlerinin olmadığı sonucuna götürür.⁵⁴

Üçüncü olarak *vaz '-ı âmm li-mevzû' leh âmm* kategorisi risalede ele alınmıştır. Bu kategoride cins isimler, masdarlar ve ism-i masdarlar bulunmaktadır. Müellif burada bir cins isim olan إنسان kelimesinin *vaz'*ına değinir. Burada vâzı', küllî olan "düşünen canlı" manasının karşısına bu lafzı tayin etmektedir. Müellif ism-i masdar olan سلام ve كلام lafızlarının kıyasını ise okuyucuya bırakır. Ardından birinci kategori olan *vaz '-ı hâss li-mevzû' leh hâss* ve üçüncü kategori olan *vaz '-ı âmm li-mevzû' leh âmm* için *mevzû' leh* ve *âletü'l-vaz'*ın zât açısından bir olup itibar açısından farklı olduğunu zikreder.⁵⁵

Dördüncü kategori *vaz '-ı hâss li-mevzû' leh âmm* olup bu kategori yalnızca aklen vardır, gerçekte mevcut değildir. Zira bu türde vâzı'ın küllî bir manayı düşünüp fertlerinden bazılarının hususiyetini düşünmesi mümkün değildir.⁵⁶ Risalenin bu görüşü *vaz'* literatürünün de genel kabulüdür.

Müellif *şahsî vaz'*ın *mevzû' lehe* göre taksimini bitirince *nev'î vaz'* için *mevzû' leh* taksimine geçer. İlk kısımda *vaz '-ı hâss li-mevzû' leh hâss* kategorisini inceler ve bu kategoriye örnek olarak vezinlerin *mevzûnların* karşısına *vaz'*ını gösterir. Buna göre vâzı', genel bir durum ile çok sayıda kalıpları düşünür ve bu özel kalıplarla çekimlenmiş olan lafızları mananın karşısına koyar.⁵⁷ Örneğin فَعَلَ kalıbının lafzı mazi, malum ve muayyen hades kalıbı için *vaz'* edilmiştir. Müellif burada harflerin çok sayıda olmasının kalıpların çok sayıda olmasına bağlı olduğu itibara alındığında *mevzû' lehin* muayyen ve küllî olduğunu ve zihnî olarak tayin edildiğini zikreder. Bu durumda 'alem-i cins kabilinden olduğunu, aksi durumda ise 'alem-i şahs kabilinden sayılacağını ifade eder.⁵⁸

*Nev'î vaz'*ın ikinci kategorisi olan *vaz '-ı âmm li-mevzû' leh hâss* kategorisinde müellif örnek olarak fiillerin, mürekkeb lafızların, elif-lâmlı isimlerin,

⁵⁴ A.e., s. 64.

⁵⁵ A.e., s. 64.

⁵⁶ A.e., s. 64.

⁵⁷ A.e., s. 64.

⁵⁸ A.e., s. 65.

nefiy siyâkında gelen nekre isimlerin ve mecazların vaz'ını örnek olarak zikreder. Bu kategoride vâzı', küllî bir manayı karşılayacak bir grup lafzı ve küllî bir manayı tasavvur etmektedir. Bu bağlamda fiillerin hey'etleri/yapıları açısından vaz'ı bu kısma girer. Cümleler, sıfat tamlamaları, isim tamlamaları gibi mürekkeb lafızların vaz'ı da bu kategoridendir. Müellif cümle yapılarında nisbetin tam olduğuna buna karşılık isim ve sıfat tamlamalarında nisbetin nâkıs olduğuna satır arasında yer verir.⁵⁹ Ahd-i hâricî⁶⁰ ve istiğrâk⁶¹ manasında lâm-ı târif almış lafızların vaz'ına da değinen müellif ayrıca nefiy siyâkında gelen nekre lafızların da umum manasına delâlet etmesi yönünden vaz'ını ele alır. Daha sonra mecazların vaz'ını açıklayan müellif bu kategorideki örneklemeyi bitirir.⁶²

Molla Fahreddin el-'Arnâsî *nev'î vaz* 'da üçüncü kategori olarak *vaz '-ı âmm li mevzû ' leh âmm* kategorisini zikreder. Fiil dışındaki müştak lafızlar, tesniye ve cemi isimler ve ism-i mensub lafızlar bu kategoriye dahildir. Müellif ism-i fâilin vâzı' tarafından nasıl vaz' edildiğini açıkladıktan sonra ism-i mef'ûl, ism-i tafdîl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âlet gibi diğer müştakların vaz'ını okuyucunun kıyasına bırakır. Tesniye isimlerin vaz' edilmesini de açıkladıktan sonra cemi isimlerin, ism-i tasgîr ve ism-i mensubun da belirttiği şekilde vaz' edildiğini ifade eder.⁶³

Risale, dördüncü kategori olan *vaz '-ı hâss li-mevzû ' leh âmm* kategorisinin *şahsî vaz* 'daki gibi *nev'î vaz* 'da da önceden belirtilen sebepten dolayı mevcut olmadığını zikreder. Müellif bu durumu daha önce açıkladığı için tekrar açıklama gereği duymamıştır.

Mevzû'a göre taksimi bitirdikten sonra risalede "Fevâid" isimli başlığa geçen Molla Fahreddin bu başlık altında 6 tane fâide zikreder. Vaz' taksimiyle doğrudan alakası olmayan tali konularda verilen bu fâideler risalenin sonunda yer almaktadır.

⁵⁹ A.e., s. 65.

⁶⁰ Lâm-ı târifin dış dünyada gerçekliği olan belirli bir ferde öncesinde sarîh veya kinayeyle zikredilmesi sebebiyle kullanılmasıdır. Bkz.: Ebü'l-Hasen el-Üsmûnî, *Şerhu'l-Üsmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Malik*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., c.1, s. 167.

⁶¹ Lâm-ı târifin başına geldiği ismin içine aldığı tüm fertlere işaret edilmesidir. Bkz.: A.e., s. 168.

⁶² A.e., s. 65-66.

⁶³ A.e., s. 66.

İlk fâide mevzû‘ lehin yani mananın zihnî bir suret mi yoksa haricî bir suret mi olduğuna dair ihtilaflarla ilgilidir. Buna göre Hanefî âlimler ve İmam Râzî (ö. 607/1210) manaların zihnî suretler olduğu görüşünderken İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Ebu İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) manaların haricî suretler olduğunu savunmaktadır. Bazı muhakkikler ise mananın kendi açısından değerlendirildiği kanaatindedir. Tüm bu görüşlere yer veren müellif hangi görüşün daha isabetli olduğu konusunda herhangi bir kanaat zikretmemiştir.⁶⁴

Fâidelerin ikincisinde müellif, Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî arasında ihtilaf konusu olan *gayr-ı kasdî vaz‘* olgusunu dile getirmiştir. Burada Teftâzânî’nin lafzın manaya vaz‘ının altında bizzat kendine vaz‘ edildiği görüşünde olduğuna, Cürcânî’nin ise *gayr-ı kasdî vaz‘* adı verilen bu olguyu kabul etmediğine yer veren müellif iki görüşten hangisinin daha doğru olduğu konusunda yine bir değerlendirmede bulunmaz.

Üçüncü fâidede vaz‘ olgusunun vâzı‘ açısından *luğavî, şer‘î, örfî hâss ve örfî âmm* olmak üzere dörde ayrıldığını zikrettikten sonra müellif bir manaya nispetle bir lafızda bu dört vaz‘ türünün birleşmesinin Teftâzânî’ye göre mümkün olduğunu, Cürcânî’ye göre ise bunun mümkün olmadığını ifade eder.⁶⁵ Molla Fahreddin burada da iki görüşü zikretmekle yetinip kendi görüşüne yer vermez.

Dördüncü olarak risale, vaz‘- delâlet ilişkisine değinir. Buna göre vaz‘ mutlaka delâleti gerektirir. Öte yandan delâlet için vaz‘ şart değildir zira delâletin *tabi‘iyye ve akliyye* türleri de mevcuttur. Bir diğer deyişle vaz‘ ile delâlet arasında umûm-husûs mutlak ilişkisi vardır.⁶⁶

Beşinci fâide iradenin delâlette şart olup olmaması hakkındadır. Bu konuda cumhurun görüşü iradenin şart olmadığı yönünderken İbn Sînâ (ö. 428/1037) şart olduğunu savunmaktadır.⁶⁷ Müellif Molla Fahreddin bu konuda başka detay vermeden son fâideye geçer.

Altıncı ve son fâidede lafzî ve manevî müşterek lafızların ayrımı söz konusudur. Bu konuda müellif manevî müşterek olan lafızların tek bir manaya vaz‘

⁶⁴ A.e., s. 66.

⁶⁵ A.e., s. 67.

⁶⁶ A.e., s. 67.

⁶⁷ A.e., s. 67.

edildiğini ve her bir fert için kullanıldığını ifade ederken bu lafızlara إنسان kelimesini örnek verir.⁶⁸

‘Arnâsî’nin belirttiğine göre lafzî müşterek lafızlar iki veya daha fazla manaya vaz‘ edilmesi yoluyla olur. Bu lafızların vaz‘ında küllî veya cüz’î bir mana söz konusu olabilir. Müellif burada cüz’î manaya vaz‘ edilene زيد lafzını, manası küllî olana ise عين lafzını örnek verir. Bazen iki manadan biri cüz’î biri küllî olabilir. ‘Arnâsî burada أسد lafzını bir yandan ‘alem ve bir yandan cins isim olması açısından örnek olarak gösterir. Risale son olarak lafzî iştirâkta bir lafzın karşısında birden çok mananın bulunduğunu, terâdüfün ise bir mananın birden çok lafızda karşılık bulması olduğunu aralarındaki fark olarak belirtir. Daha sonra müellif dua cümlesiyle risaleyi bitirir.⁶⁹

C. Eserin Değerlendirmesi

Risaletü'l-vaz isimli eserin gerek üslubu gerekse konuları ele alışı ve örneklemelerinde izlediği yöntem açısından klasik çizgide verilmiş bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Küçük hacimli olmasının yanında vaz‘ ilmi literatürünün genel odağı olan mevzû‘, mevzû‘ leh ve vâzı‘ açısından vaz‘ taksimi risalede en büyük kısmı oluşturmaktadır. Bunun yanında müellif Molla Fahreddin’in vaz‘ ilmiyle alakalı önceki literatürde geçen tartışmalara “Fevâid” başlığı altında yer vermesi dikkat çekicidir fakat bu tartışmalarda kendi görüşünü belirtmemesi risale açısından bir eksiklik olarak görünmektedir. Bunun yanında vaz‘ın tanımı başta olmak üzere risalede yapılan bazı tanımların önceki telif eserlerden birebir alıntılanmış olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin mevzû‘ açısından vaz‘ı taksim ettikten sonra aynı taksim üzerinden mevzû‘ leh açısından vaz‘ı açıklaması okuyucunun metni daha iyi takip edebilmesi ve kavramları oturabilmesi açısından faydalı görünmektedir. Eserde neredeyse her vaz‘ kategorisi için örneğe yer verilmiş, bazılarında ise kalan kısımların kıyası okuyucuya bırakılmıştır. Bu yöntem müellifin okuyucuyu konunun içine dahil etmesi açısından dikkat çekici görünmektedir.

⁶⁸ A.e., s. 67.

⁶⁹ A.e., s. 67.

II. Abdülazîz es-Sâmerrâî (ö. 1393/1973) ve Risâletü fenni'l-vaz' İsimli Eseri

A. Abdülazîz es-Sâmerrâî'nin Hayatı

Abdülazîz b. Salîm b. Sun'illah b. es-Sâmerrâî, 1917 yılında Irak'ta bulunan Sâmerre şehrinde dünyaya gelmiştir. İlmi tahsiline Kur'an-ı Kerîm ile başlayan Abdülazîz es-Sâmerrâî, dini ilimleri burada medresede almıştır. Ahmed er-Râvî ve Eyyûb el-Hatîb gibi isimlerden icazet alan müellif 1934 yılında Mısır'a gitmiş ve Ezher'de eğitim görmüştür. Mısır'da eğitimi bittikten sonra Irak'a geri dönmüş ve medresedeki eğitimini tamamlamıştır. Irak'ta milli eğitime bağlı olarak öğretmenlik ve vaizlik yapmıştır.⁷⁰ Bu görevlerden sonra Sâmerre 1948 yılında Fellûce'ye gitmiş ve Camii Kebîr olarak bilinen Kazım Paşa Camiinde imamlık yapmıştır. Aynı zamanda müellif 1971 yılına kadar çeşitli medreselerde dini ilimler okutmuştur. Medresede görev yaptığı sıralar sabah namazından yatsıya kadar talebeleriyle ilgilendiği kayıtlar arasındadır. Abdülmelik es-Sa'dî, Ahmed Ubeyd el-Kebîsî, Taha Câbir el-Alvânî (ö. 1437/2016) gibi isimler Sâmerre'den ders alan isimler arasında yer almaktadır. Abdülazîz es-Sâmerrâî son yıllarında uzun süren hastalığı sonucunda 3 Aralık 1973 tarihinde vefat etmiştir.⁷¹

Müellif dini ilimlerle de olan işigali sebebiyle arkasında kelâm, fıkıh, ahlak ve dil gibi farklı alanlarda eserler bırakmıştır. *Evdahu'l-makâl fî beyâni tuhfeti'l-etfâl*, *Mürşidü'l-huccâc fî ba'di ahkâmi'l-hacc*, *el-Ahlâku'l-muhammediyye*, *Cedvelü'l-emsile fî's-sarf* ve *Tuhfetü'l-ihvân fî fenni'l-beyân*, *Risâletü fenni'l-vaz'* kaleme aldığı eserler arasındadır. *Risâletü fenn'il-vaz'* isimli eseri müellifin vaz' alanındaki tek eseri olup bu çalışmada incelenecek olan eserdir.

⁷⁰ Abdülbâsıt Mustafa Mucîd er-Rifâî, "Sheikh Abdulazeez Al-Samarrai is the son of Sâlim bin Sun-Allah Bin Ali bin Hasab Allah bin Neisan. He is a descendant of the Samarra-based Al Nesisan tribe. He's a Hashemite Descendent", **KnE Social Sciences**, 2020, s. 364-378.

⁷¹ Yunus İbrahim es-Sâmerrâî, *Târîhu ulemâ-i Bağdâd fî'l-karnî'l-râbiate 'aşera*, Bağdat, Matba'atü'l-Evkâf, 1982, s. 389-392.

B. Risâletü fenni'l-vaz' ve Muhtevâsı

Risâletü fenni'l-vaz' tespit edildiği kadarıyla ilk olarak Bağdat'ta Matbaatü'l-Ânî tarafından 1964 yılında basılmıştır. Müellif Sâmerrâî'nin *Tuhfetü'l-ihvân fî fenn'il-beyân* ve *Risâletün fî'l-hikme* isimli eserleriyle birlikte tek kitapta ikinci risale olarak yer almaktadır.⁷² Ayrıca 2015 yılında Hâşimî Yayınevi, ismi geçen eserlerle beraber bu risaleyi yeniden neşretmiştir.⁷³

Besmele, hamdele ve salve ile esere başlayan müellif Abdülazîz es-Sâmerrâî kendisini Irak'ta Fellûce Câmîi Kebîr'de müderris, imam ve hatip olarak tanıtır. Klasik eserlerde görülen üslup üzerine müellif kendini Allah'a muhtaç manasında *الفقير إلى الله* şeklinde tevazu ile takdim eder. Müellif vaz' ilmini on iki Arap dili ilminden biri olarak kabul ettiğini ve bu risaleden mübtedî seviyesindekilerin faydalanacağını belirttikten sonra risalenin bir mukaddime, dört bâb ve bir hâtimedden oluştuğunu ifade eder.⁷⁴ Sâmerrâî'nin girişte vaz' ilmini Arap dili ilimlerinden biri olduğuna vurgu yapması bu ilmin öğrenilmesinin gerekliliğini okuyucuya hissettirmesi açısından önemli görünmektedir.

Sâmerrâî, mukaddime kısmında vaz' ilminin tanımına ve gayesine yer verir. Vaz'ı *tahkîkî* veya *takdîrî* yahut *menvî* şekilde delâlet için bir lafzı mananın karşısına koymak olarak tanımlar.⁷⁵ Bu üç duruma birer örnek veren müellifin aktardığına göre *tahkîkî* delâlet bizzat lafzın telaffuz edilmesiyle, *takdîrî* delâlet lafzın zikredilmemiş olmasıyla, *menvî* delâlet ise lafzın karineyle hazfedilmesiyle olur. Risalenin *tahkîkî*, *takdîrî* ve *menvî* terimlerini kullanması çalışmada incelenen klasik üslupla yazılmış diğer eserlerde yer almaması bakımından dikkat çekicidir.

Yukarıdaki konudan sonra vaz'ın rükünlerine geçen müellif Halid'in bir bebeğe *زيد* ismini vermesi şeklinde açıklayıcı bir temsil ile *vâzî*, *mevzû*, *mevzû* leh ve vaz' olmak üzere dört rüknü açıklar. Müellif *mevzû* lehin *müşahhas* ve *küllî* olarak, vaz'ı da *müşahhas* ve *küllî* olarak taksim ettikten sonra *müşahhası* muayyen ve cüz'î bir fert olarak, *küllîyi* ise âmm ve iki veya daha fazla ferdi kapsayan olarak ifade eder.⁷⁶

⁷² Abdülazîz es-Sâmerrâî, *Risâletü'l-belâğa ve'l-vaz' ve'l-hikme*, Bağdat, Matba'atü'l-Ânî, 1964.

⁷³ Abdülazîz es-Sâmerrâî, *Selâsü Resâile*, İstanbul, Haşimî Yayınevi, 2015.

⁷⁴ A.e., s. 35.

⁷⁵ A.e., s. 35.

⁷⁶ A.e., s. 36.

Böylece bu ikişerli taksimden toplamda dört kısım ortaya çıkar. Risalenin *âmm* yerine *küllî*, *hâss* yerine *müşahhas* lafızlarını kullanması da literatürdeki yaygın kullanımdan farklıdır.

Birinci kısım olarak *vaz ‘-ı müşahhas- mevzû‘ leh müşahhası* ele alan müellif burada ‘alem-i şahs ve ‘alem-i cinse birer örnek göstermekle yetinir. İkinci kısımda *vaz ‘-ı küllî- mevzû‘ leh müşahhası* inceler ve burada harf, zamir, ism-i işaret, ism-i mevsûl, elif-lâm ile mârife ve mârifeye muzâf olmak üzere altı türü ele alır. Sâmerî bu altı türden ilk olarak harfî zikreder. Harfin delâlet ettiği şeyin kendisi dışındakinin manası olduğunu ve harfin kendisi dışındaki bir şeye dahil olması ile manasının belirlendiğini ifade eder. Daha sonra zaminin medlûlünün hitap karinesiyle, ism-i işaretin medlûlünün hissî karineyle ve ism-i mevsûlün medlûlünün aklî karineyle belirlendiğini ifade edip bu lafızlara örnekler verir. Medlûlün elif-lâm ile mârife olan isimde ahdî karineyle, mârifeye muzâf olan isimde ise muzâfun ileyh ile belirlendiğini zikreder.⁷⁷ Müellif Sâmerî’nin literatürde müphem lafızlar ile örneklenen *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* kategorisine elif-lâm ile mârife ismi de eklediği görülmektedir. Bunun yanında aynı yüzyılda yaşayan Abdülkerim el-Müderriş *et-Tibyân* isimli risalesinde ileride geleceği üzere elif-lâm ile mârife ismin *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olarak kabul etmiştir.

Risale bu ifadelerden sonra “Tenbîh” başlığı altında çeşitli mülâhazalara yer verir. Buna göre *vaz ‘-ı müşahhas- mevzû‘ leh küllî* kısmının altına giren lafızlarda iki şeye ihtiyaç duyulur: Birincisi *âletü’l-vaz‘* olarak isimlendirilen ortak bir durum, ikincisi de *karîne-i muayyinedir*. Bu ortak durumun *mevzû‘ leh* olduğu kanaatinin yanlış olduğunu, aksine *mevzû‘ lehin* fertler olduğunu ifade eder. Bu yönüyle müellif müteahhir ulemanın görüşünü benimsediğini hissettirmektedir. Konuya açıklık getirmek için هذا lafzını ele alan müellif daha sonra *karîne-i muayyineyi* açıklamaya başlar. Karîne-i muayyineyi okuyucunun zihnine daha iyi yerleştirmek için bir örneklemeye başvuran müellif şu şekilde bir örnek verir: Aynı fabrikadan çıkan daire şeklinde dizilmiş aynalar arasına bir kalem konulmuştur. Her bir ayna kaleme bir ip ile bağlanmış ve her bir ipin bir rengi vardır. Bu örneklemeye kalem lafzı, aynadaki

⁷⁷ A.e., s. 36-37.

görüntüler mevzû‘ lehi, aynalar *âletü’l-vaz’ı*, renkli ipler de karineleri ifade etmektedir.⁷⁸

Sâmerrâi bu konu için bir örnek daha zikreder: Basımları aynı olan kitaplardan her biri bir öğrenciye verilir ve her bir kitabın üstüne bir öğrencinin ismi yazılır. Daha sonra hoca öğrencilerine: “Kitaplarınızı alın.” der. Bu durumda her bir kitap mevzû‘yu, her bir öğrenci de mevzû‘ lehi temsil eder. Kitapların hepsinin verilmesi *vaz’-ı küllîyi*, her bir öğrencinin ismi karîneleri ifade eder.⁷⁹ Müellifin verdiği bu örnekler mevzû‘un mevzû‘ lehe gönderimini açıklar nitelikte olup *vaz’ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* kategorisinin okuyucu tarafından iyi anlaşılması için verilmiş orijinal örneklerdir.

Üçüncü kısım *vaz’ı küllî mevzû‘ leh küllîdir*. Burada cins isim, masdar, müştak ve fiil yer almaktadır. Cins ismin medlûlünün küllî bir zât olduğunu ifade eden müellif masdarın medlûlünün küllî bir eylem, müştakın zât tarafından itibarla zât ve eylem arasındaki küllî nisbet, fiilin eylem tarafından itibarla zât ve eylem arasındaki nisbete delâlet ettiğini ifade edip birer örnek verir.⁸⁰

Sâmerrâi, dördüncü kısım olan *vaz’-ı müşahhas- mevzû‘ leh küllînin* bulunmadığını ve imkânsız olduğunu ifade ederek hâtime kısmına geçer. Hâtimedede ise beş tane tenbîhe yer vermektedir: İlk tenbîh zamir, ism-i işaret ve ism-i mevsûlün delâlet ettikleri manaların kendileri haricinde bir şey olmadığı konusunda ortak olması hakkındadır. Bu lafızlar kendileri dışındakilerle anlamlarını kazansalar da harf değildir, isimdir.⁸¹

İkinci tenbîhte müellif isim ve fiilin aksine harfin müstakil bir manasının olmadığını belirtir. Üçüncü tenbîh ‘alem-i cins, cins isim ve nekre isim arasındaki fark hakkındadır. Buna göre ‘alem-i cins fertler göz önünde bulundurulurken cevherleriyle cinse *vaz’* edilmiştir. Cins isimlerde ise fertler göz önünde bulundurulmaksızın *vaz’* söz konusudur. Nekre isimlere gelince; bu isimler cinsin ferdi olan ve belirli olmayan bir ferde *vaz’* edilir.⁸²

⁷⁸ A.e., s. 37.

⁷⁹ A.e., s. 38.

⁸⁰ A.e., s. 38.

⁸¹ A.e., s. 39.

⁸² A.e., s. 39.

Dördüncü tenbîhte ذو ve فوق kelimelerinin vaz‘ına değinen müellif bu lafızların mefhumlarının küllî olduğunu fakat bu lafızların yalnızca cüzîlerde kullanıldığını zikreder.⁸³ Beşinci tenbîh, muteber olanın vaz‘ olması sebebiyle lafızların birbiri yerine kullanılmasının şüphe uyandırmaması gerektiği hakkındadır. Müellif burada bazı cümlelerdeki lafızları ele alıp vaz‘ları itibarıyla isim, fiil ve harf olmalarını inceler. Bu tenbîh, Îcî’nin *er-Risâletü ’l-vaz‘iyye*’sinde de aynı lafızlarla yer almaktadır.⁸⁴

Hâtime kısmında zikrettiği beş tenbîhten sonra müellif Allah’a hamd ve resulüne salavat getirerek bitirir ve risaleyi hicri 6 Rebiulâhir 1384, miladi 13 Ağustos 1964 tarihli günün sabahında Irak’ta Fellûce Camii Kebîrinde bitirdiğini kaydeder.⁸⁵

C. Eserin Değerlendirmesi

Iraklı âlim Abdülazîz es-Sâmerrâî’nin *Risâletü fenn’ il-vaz‘* isimli risalesi 20. yüzyılda vaz‘ alanında klasik üslupla yazılan eserlerden biridir. Bahsi geçen risalenin vaz‘ ilminde *mevzû‘ leh* odaklı bir risale olması ön plana çıkan hususlardandır. Nitekim mevzû‘ ve vâzı‘a göre taksim risalede yer almamış olup yalnızca mevzû‘ lehin taksimine yer verilmiştir. Ayrıca risalede *küllî*, *müşahhas* gibi literatürde ikincil olarak tercih edilen terimlerin kullanılması, *takdîrî*, *menvî* ve *tahkikî* vaz‘ın konu edinilmesi, okuyucunun daha iyi anlayabilmesi için konu anlatımında örnek sahneler çizilmesi risaleyi diğer klasik eserlerden ayıran yönlerden görünmektedir. Öte yandan müellifin vaz‘la ilgili diğer hususlarda ele alınan diğer eserlerle genel anlamda fikir birliğinde olduğu söylenebilir.

⁸³ A.e., s. 39.

⁸⁴ Îcî, a.g.e., s. 41.

⁸⁵ Abdülazîz es-Sâmerrâî, *Selâsü Resâile*, s. 40.

III. Ahmet Hilmi Koğî (ö. 1417/1996) ve er-Risâletü'l-hilmiyye fi'l-kavâ'idî'l-vaz'ıyye İsimli Eseri

A. Ahmet Hilmi Koğî'nin Hayatı

Ahmet Hilmi Koğî, Diyarbakır'ın Bismil ilçesinin Koğuk (eski ismiyle Koğî) köyünde 1942 yılında doğmuştur. Küçük yaşta İslami ilimler tahsiline medresede başlamıştır. İlk olarak Molla Muhammed Şerif Bekendî'den (ö. ?) ders almaya başlayan müellif daha sonra bölgedeki önemli âlimlerden Şeyh Muhammed Arabkendî'den (ö. 1407/1987) ilmî icazetini almıştır. İlmî tahsilinin yanı sıra hat sanatıyla da iştigal eden müellif aynı zamanda bölgedeki çeşitli camilerde imamlık görevini üstlenmiştir. Tasavvufî yönüyle de öne çıkan müellifin Nakşibendî tarikatına mensup olduğu bilinmektedir. Fıkıh, gramer, tefsir, münazara, mantık ve vaz' gibi aklî ve naklî ilimlerde metin, şerh ve haşiye türlerinde kırka yakın eser vermiştir. Ahmet Hilmi Koğî, 16 Mayıs 1996 tarihinde 54 yaşındayken vefat etmiştir. Eserlerini Arapça ve Kürtçe kaleme alan müellifin *Şerha mem-u zîn*, *Havâşî Şerhi'l-Muğnî*, *Havâşî Şüzûru'z-zeheb*, *Risâle fi'l-isti'âre me'a'l-havâşî*, *el-'Avâmilü'l-hilmiyye*, *Risâle fi'l-mantık*, *Risâletü'l-münazara*, *Hediyetü'l-habîb* ve *er-Risâletü'l-hilmiyye fi'l-kavâ'idî'l-vaz'ıyye* gibi kitapları bulunmaktadır.⁸⁶

B. er-Risâletü'l-hilmiyye fi'l-kavâ'idî'l-vaz'ıyye ve Muhtevâsı

Müellif Ahmet Hilmi Koğî, vaz' alanında telif ettiği eserine kendi ismini hatırlatacak şekilde *er-Risâletü'l-hilmiyye* ismini vermiştir. Bahsi geçen eser, benzeri diğer vaz' eserleri gibi küçük hacimli bir eserdir. Koğî, aynı zamanda bu eserine bir haşiye de kaleme almıştır. Risalenin haşiyesiyle beraber tahkiki Doç. Dr. Ahmet Tekin tarafından 2021 yılında yayınlanmıştır.⁸⁷

Risale, hamdele ve salvele ile başlarken öncelikle okuyucuya علم (Bil ki) diyerek hitap eder, ardından vaz'ın sözlük anlamını “bir şeyi bir yere koymak” olarak

⁸⁶ Ahmet Tekin, “Molla Ahmet Hilmi Koğî, Hayatı ve Eserleri”, **Uluslararası Mardin Kültür ve Medeniyet Kongresi Tam Metin Kitabı**, Mardin, 2017, s. 1-9.

⁸⁷ Ahmet Tekin, “Ahmet Hilmi Koğî'nin “er-Risâletü'l-Hilmiyye fi'l-Kavâ'idî'l-Vad'ıyye” Adlı Risalesinin Haşiyesiyle Birlikte Edisyon Kritiği”, **Artuklu Akademi**, 2021/8 (1), s. 215-264.

zikreder. Vaz'ın ıstılah anlamını "bilen kişi tarafından ilk şey anlaşıldığında ikinci şey anlaşılacak şekilde bir şeyi bir şeye tayin etmek" olarak verir. Daha sonra vaz' ilmini "lafızların vaz' bakımından incelendiği ilim" olarak tanıtırken gayesi açasından bu ilmi "lafızları ve kısımlarını birbirinden ve karineleri emarelerden ayıran ilim" olarak tanımlar.⁸⁸ Bu noktada vaz'ın faydasını lafızların vaz'larının birbirinden ayırmak olduğunu ve hakikatle mecazın temelinde vaz'ın bulunduğunu üstü kapalı şekilde ifade etmektedir. Müellifin verdiği vaz' kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamları 'Arnâsî'nin tanımlarının aynısıdır. Bunun yanında eserini muhtasar tutan müellif, vaz'ın diğer sözlük anlamlarını vermemiştir.

Vaz'ın vâzı'a göre ayırımında *luğavî*, *örfî*, *şer'î* ve *ıstılâhî* kısımlarına değinen ve bunlara birer örnek veren Koğî, mevzû'a göre vaz'ı *manevî* ve *lafzî* olarak ikiye ayırır. *Manevî* olan vaz' için çizgi, işaret vb. mevzû'lar söz konusuyken lafzî olanda lafzın mananın karşısına lafzın bizzat kendisinin veya mutlak olarak delâlet etmesi suretiyle tayini gerçekteşmektedir. Müellif bu ifadeleriyle hakikatlerin yanında mecazların da vaz'ının olduğunu ifade etmektedir. Lafzın ve mananın arasında bir ilişki bulunmasına binaen her iki tarafın da mülâhaza edilmesi gerektiğini ifade eder. Daha sonra mevzû'a göre vaz' ayırımına değinir. Burada *şahsî* ve *nev'î* vaz'ı açaıklarken örnek vermemektedir. Koğî, vaz' neticesinde lafzın delâleti "bizzat kendisiyle" kaydıyla kabul edilirse mecazların vaz'ının olmayacağını, delâlet mutlak olarak zikredilirse mecazların vaz'ının kabul edileceği detayını da ekler.⁸⁹ Diğer eserlerde mevzû'a göre vaz' yalnızca *şahsî* ve *nev'î* olarak incelenirken müellifin öncelikle *manevî* ve *lafzî* olarak ayırması diğer eserlerde rastlanmayan bir durumdur. Nitekim vaz' ilmi bizzat mevzû'u *lafzî* olanlarla ilgilenir.

Mevzû'a göre taksimden sonra mevzû' lehe göre taksime geçen müellif Koğî, dört kısmı ele almaktadır. Öncelikle *cüz'î vaz'* da *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss* için *şahsî* olarak 'alemleri ve sayı isimlerini, *nev'î* olarak vezinleri zikreder. *Vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* için *şahsî*de zamir, ism-i mevsûl, ism-i işaret ve harfleri, *nev'î*de fiillerin hey'etlerini, tam mürekkepleri, isim ve sıfat tamlamalarını, ahd ve istiğrâk manasındaki elif-lâm ile mârifeleri, ahd olarak muzâf olan, izafetten dolayı istiğrâk

⁸⁸ A.e., s. 230.

⁸⁹ A.e., s. 230.

manasını alan cemi isim, olumsuz nekreler ve mecazların bu kısma girdiğini ifade eder. Daha sonra mecazın vaz'ı için açıklamalarda bulunur. Bu kategorideki lafızların tümünün lafzî müştereklere benzediğini fakat bu lafızların tek bir vaz'la vaz' edildiğini söyler. Ayrıca bu lafızların tayini için karine gerektiğini eklerken zamir, ism-i işaret, ism-i mevsûl ve harfin karinelerinden söz eder. Müellif fiil için faili, mârife için ahdiyyeti karine olarak verir. Aynı zamanda bu görüşün müteahhir ulemanın görüşü olduğunu ekler.⁹⁰ Müellifin fiil ve mârife için karineleri zikretmesi diğer risalelerde yer almayan bir detay olarak öne çıkmaktadır.

Koğî, *küllî vaz'ı vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* ve *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh âmm* olarak iki kısımda inceler. *Vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* için şahsîlerden cins isim, masdar, alfabe harfleri, fiil ve müştakların mâddelerini zikreder. Bunun yanında mütekaddim ulemanın zamir, müphem, harf, elif-lâm ile mârifeleri bu kategoride değerlendirdiğini ekler. Bu görüşe binaen bu lafızlar cüz'îlere isti'mâl şartıyla küllî manalara vaz' edilmiştir. Koğî, mecazların vaz'ı meselesi, vaz'dan faydanın elde edilememesi, harfin manasının müstakil olması konusunda bu görüşe itirazların geldiğini ifade etmektedir. *Nev'î* olarak bu kısma dahil olan lafızlara meşhur olan görüşe göre fiillerin hey'etlerinin zaman ve nisbete olan vaz'ını, müştakların zâta delâletini; ism-i tasgîr, ism-i mensub, tesniye, cemi, nekre münâdâ, cinsî izâfetler ve nekre cemi, cins ve ahd manasına gelen elif-lâm ile mârifeleri örnek olarak verir. Müellif, meşhur olan görüşe göre vaz'ın ilk üç kısmının *nev'î vaz'* olduğunu, meşhur olmayan görüşe göre *nev'î vaz'* da sadece *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss*ın kabul edildiğini aktarır. Son kısım olan *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh âmm*ın mevcut olmadığını ekler.⁹¹ Kısa bir risale olmasına karşın dilcilere yöneltilen itirazları ele alan *el-Hilmiyye*'nin aynı zamanda bazı meselelerdeki görüş farklılıklarına da yer verdiği görülmektedir.

Vaz'ın farklı cihetlerden taksimini bitirdikten sonra tenbîhlere geçen Koğî, okuyucuya altı tenbîh sunmaktadır. Bunlardan ilki küllî olanın ya zât ya da hades veya ikisi arasındaki nisbet olması hakkındadır. Zât olana رجل gibi cins ismi, hades olana علم ve ضرب lafızlarını örnek verir. Bunun yanında müellif, nisbetin zât tarafından

⁹⁰ A.e., s. 230.

⁹¹ A.e., s. 231.

düşünülmesi durumunda lafzın müştak, hades yönünden düşünülmesi durumunda lafzın fiil olduğunu ifade eder. Müellif fiil ve müştakın ayırımına burada işaret etmektedir.⁹²

İkinci tenbîhte müellif ism-i mevsûl ve harfin aralarındaki farka değinir. Buna göre ism-i mevsûl tasavvurunda başkasına ihtiyaç duyup delâlette ihtiyaç duymazken harf her ikisinde de ihtiyaç duyar.⁹³

Üçüncü olarak fiil ve harfin medlûlünün kendisinde sabit olmaması sebebiyle ikisinin de *müsnedün ileyh* olamayacağını zikreder.⁹⁴

Dördüncü tenbîh ise fiilin zâtlara nisbeti sebebiyle *müsned* olabilmesi fakat harfin olamaması hakkındadır.⁹⁵ Görüldüğü üzere Koğî, *müsned* ve *müsnedün ileyh* gibi belâgat ilminin terimlerini kullanmaktadır.

Beşinci olarak gâib zamir olan هو'nin cüz'î sayılmasının sebeplerini zamirlerin mârife sayılması, mârifelerin de cüz'î sayılması ile açıklamaktadır. Son olarak altıncı tenbîhte lafızların birbiri yerine kullanılmasının tesirinin olmadığını, ذو ve فوق lafızlarının küllî olmasına rağmen sadece cüz'îde kullanılmalarının buna bir örnek olduğunu zikreder. Asıl olanın vaz' olduğunu hatırlattıktan sonra müellif *el-Hilmiyyetü'l-vaz' iyye* ismini verdiği risalenin burada sona erdiğini dua cümleleriyle ifade etmektedir.⁹⁶

C. Eserin Değerlendirmesi

Ahmet Hilmi Koğî'nin *er-Risâletü'l-hilmiyye* isimli eseri 20. yüzyılda klasik yöntemle telif edilmiş risaleler arasında yer almaktadır. Risale muhtasar bir eser olmasıyla öne çıkmasının yanında vaz' ilmiyle ilgili neredeyse tüm meseleleri ihtiva etmektedir. Ayrıca müellif, risalede bazı tartışmaların detaylarına da değinmiştir. Kapalı kısımları haşiyesinde açıklığa kavuşturan risalenin metin kısmında örnekler yok denecek kadar azdır. Bu durum risalenin klasik üslupla yazıldığını gösterirken aynı üslupla yazılan diğer risalelere göre örneklerin daha az verilmesi dikkat çekicidir.

⁹² A.e., s. 231.

⁹³ A.e., s. 231.

⁹⁴ A.e., s. 231.

⁹⁵ A.e., s. 231.

⁹⁶ A.e., s. 231.

Risalede meşhur olan görüşlerin yanında meşhur olmayan görüşlere de yer verilmesi yine dikkate değerdir.

IV. Abdülkerîm el-Müderriş (ö. 1426/2005) ve el-Hulâsa fî ‘ilmi’l-vaz’ İsimli Eseri

A. Abdülkerîm el-Müderriş’in Hayatı

Müellif Abdülkerîm el-Müderriş 1903 yılında Irak’ta dünyaya gelmiştir. Dindar ve mutasavvıf bir aileden gelen yazar Irak’ın ilmi sahasında önde gelen simalardan biridir. *el-Müderriş* lakabını öğrenci yetiştirmeye olan iştiağı ve hayatını bu yolda şekillendirmesi sebebiyle aldığı bilinmektedir.⁹⁷ Küçük yaşta babasını kaybeden Abdülkerîm el-Müderriş annesi ve amcaları tarafından büyütülmüştür. Klasik gelenekte var olduğu üzere öncelikle Kur’an ve temel din eğitimi almıştır. Daha sonra Abdülkerîm el-Müderriş Irak’ta çok sayıda âlimin yanında eğitim görmüş, Molla Abdülvahid b. Molla Abdüssamed, Molla Ahmed, Molla Saîd el-Ubeydî, allâme Ömer b. el-Karadâğî gibi isimlerden ders almıştır. Irak’ın çeşitli bölgelerindeki medreselerde yetişen müellif tefsir, kelam, fıkıh usulü, dil ve edebiyat alanlarında Kürtçe ve Arapça olmak üzere çeşitli eserler vermiştir. Arapça yazdığı eserlerinden *el-Mevâhibü’l-hamîde fî’l-ferîde*, *el-Hulâsa fî ilmi’l-vaz’*, *et-Tibyân fî’l-vaz’i ve’l-beyân*, *el-Berekâtü’l-ehadiyye fî şerhi’s-Samediyye*, *el-‘İlmân fî’l-ilmeyn*, *‘İkdü’z-zeheb fî hadîdi’l-edeb* Arap dili alanındadır. Müellif 2005 yılında vefat etmiş ve Irak’ta Abdülkadir Geylânî Külliyesi’ne defnedilmiştir.⁹⁸

B. el-Hulâsa fî ‘ilmi’l-vaz’ ve Muhtevâsı

el-Hulâsa fî ‘ilmi’l-vaz’ isimli risalesi, müellifin *Resâilü’l-‘irfân* adlı eserinin içinde 1978 yılında yayınlanmıştır.⁹⁹ Risale ayrıca farklı dönemlerde yazılan vaz’

⁹⁷ Merdan Mustafa Muhammed, *eş-Şeyh Abdülkerîm el-Müderriş ve ârâuhu’l-akadiyye min hilâli kitâbihî Nûri’l-imân*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 3.

⁹⁸ A.e., s. 13.

⁹⁹ A.e., s. 11.; Abdülkerîm el-Müderriş, *Resâilü’l-‘irfân fî’s-sarfi ve’n-nahvi ve’l-vaz’i ve’l-beyân*, İran, 1978, İntişârât Şeyhi Yayınları.

risalelerini içeren *el-Mecmû‘u‘l-vaz‘î* isimli eserde de yer almıştır.¹⁰⁰ Risalenin ilk kısmı vaz‘ ilmine ayrılmış olup ikinci kısmı beyan ilmi hakkındadır.

Besmele, hamdele ve salve ile risaleye başlayan müellif bu risalenin isminin *el-Hulâsa* olduğunu zikreder. Sonrasında bu risalenin mübtedî seviyesine uygun olduğunu zikretmesi göze çarpan hususlardandır. Eserinin vaz‘ ilmine ayrılan ilk kısmının bir mukaddime iki bâb ve bir hatimeden oluştuğunu arz eden müellif mukaddimede delâlet konusuna giriş yapar. Delâletin tanımını yaptıktan sonra *vaz‘î*, *tab‘î* ve *aklî* delâlete birer örnek vererek *vaz‘î delâleti* açıklar. *Vaz‘î-lafzî delâlette* lafız bir manaya delâlet ederse buna *muhtass*, şayet mana bir ıstılahta birden fazla ise buna *lafzî müşterek* isminin verileceğini zikreder. Şayet delâlet eden lafız iki ıstılahın birinden birine aktarılması suretiyle delâlet ediyorsa ve دابة kelimesinde olduğu gibi aktaranı belli değilse *örfî menkûl*, aktaranı belli bir grupsa *ıstılâhî menkûl* olarak isimlendirildiğini açıklar. Eğer صلاة kelimesinde olduğu gibi nakil olayını gerçekleştiren şariat ehli ise *şer‘î menkûl* olduğunu belirtir.¹⁰¹ Müellifin burada vâzı‘a göre vaz‘ ayırımını nakil sistemi üzerinden açıkladığı görülmektedir.

Risale daha sonra hakikat, mecaz ve kinayenin vaz‘la olan ilişkisine değinip *menkûlün* cüz‘î ve küllî olma durumlarını ele alarak örnekler verir. Bu kısımda *menkûl* lafzın cüz‘î olmasına ‘alem-i şahsî, küllî olmasına ise cins ismi ve ‘alem-i cinsi örnek göstermiştir. Daha sonra müellif iki lafız arasındaki alakaya göre lafızların *murâdif* veya *mubâyin* olduğuna değinir.

Yukarıda zikredilen hususlardan sonra müellif vaz‘ın tanımına geçer. Vaz‘ın lügat manasını “bir şeyi bir yere koymak” olarak verdikten sonra örfî manasını “Bir şeyin bir manaya kendisi veya karineyle delâlet etmesi için tayini” olarak açıklar.¹⁰² Bu bağlamda hakikat ve mecazın vaz‘la olan ilişkisine değinir. Daha sonra müellif vaz‘ olgusuna göre lafızların hallerini inceleyen usule vaz‘ dendiğini zikreder. Vaz‘ ilminin mevzusunun vaz‘ı itibarıyla lafızlar olduğunu, gayesinin ise vaz‘ın bilinmesi

¹⁰⁰ Abdülkerîm el-Müderriş, “el-Hulâsa fî ‘ilmi‘l-vaz‘”, *el-Mecmû‘u‘l-vaz‘î*, Amman, Dârü’n-Nuri‘l-Mübin, 2016, s. 218-226.

¹⁰¹ A.e., s. 220.

¹⁰² A.e., s. 221.

olduğunu belirtir.¹⁰³ Bu durum müellifin mebâdi-i ‘aşera¹⁰⁴ üslubunu benimsediğini gösterir.

Vaz’ın mevzû’a göre *şahsî* ve *nev’î*, mevzû’ lehe göre ise *hâss* ve *âmm* olmak üzere ikiye ayrıldığını zikreden eser mevzû’a göre taksim konusuyla devam eder. Müellif *şahsî* ve *nev’î* ayrımında mevzû’un tek bir lafız olup *bihusûsihi* düşünülmesi suretiyle vaz’ gerçekleşmişse bunun *şahsî* olacağını, birden çok olup genel bir durum düşünülmesiyle vaz’ edilmişse bu durumda *nev’î* olacağını belirtir. Daha sonra risalede mevzû’ lehe göre taksim ele alınır. Mevzû’ leh eğer *hâss* bir mefhum düşünülmüş ve *bihusûsihi* tasavvur edilmiş ise o halde vaz’ *hâss* olur. Şayet cins isimlerdeki gibi mana *âmm* olup geneli düşünülmüşse veya mefhumlar birden fazla olup tek bir durumun altında toplanmışsa o halde vaz’ *âmm* olur.¹⁰⁵

Müellif daha sonra *şahsî* ve *nev’î* vaz’la vaz’ edilen lafızların mevzû’ lehe göre taksimine geçer. Buna göre önce *şahsî* vaz’la vaz’ edilen lafızların vaz’-ı *hâss li mevzû’ leh hâss*, vaz’-ı *âmm li-mevzû’ leh hâss* ve vaz’-ı *âmm li-mevzû’ leh âmm* olmak üzere üç durumu söz konusudur. Müellif ilk olarak vaz’-ı *hâss li-mevzû’ leh hâss* ele alıp bu kısmın sadece ‘alemlle sınırlı olduğunu ifade eder.¹⁰⁶ İkinci kısımda vaz’-ı *âmm li-mevzû’ leh hâss* zikreden müellif zamirler, ismi işaretler, ism-i mevsûller ve harflerin bu kategoriden olduğunu ifade edip benzer durumdakilerin tespitini okuyucunun kıyasına bırakır. Risale üçüncü kısımda vaz’-ı *âmm li-mevzû’ leh âmm* açıklayıp örneklerini cins isim, ‘alem-i cins ve semaî masdar olarak verir.¹⁰⁷ Kıyâsî masdarların ise *nev’î* vaz’la vaz’ edildiğini ifade eder. Risalenin ‘alem-i cinsi vaz’-ı *âmm li-mevzû’ leh âmm* kategorisinin altına dahil etmesi dikkat çekicidir zira daha önce ele alınan risalelerde görüldüğü üzere ‘alem-i cins tıpkı ‘alem-i şahs gibi vaz’-ı *hâss li mevzû’ leh hâss* kategorisinin altında ele alınmıştır.¹⁰⁸ Dolayısıyla Abdülkerîm el-Müderriş’in risalesinin bu görüşte çağdaşı bazı eserlerden ayrıldığı görülmektedir.

¹⁰³ A.e., s. 221.

¹⁰⁴ Mebâdi-i ‘aşera, ilmin tanıtımı sırasında okuyucuya sunulan ilmin konusu, ortaya koyucusu, ilmin faydası, ilkeleri, meseleleri gibi on farklı husustur. Detaylı bilgi için bkz.: Adem Yiğit, **Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefi İlimler Algısı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018, s. 29-59.

¹⁰⁵ el-Müderriş, a.g.e., s. 222.

¹⁰⁶ A.e., s. 223.

¹⁰⁷ A.e. s. 223-224.

¹⁰⁸ Arnâsî, a.g.e., s. 62.

Şahsî vaz 'ın taksimini bitirdikten sonra *nev'î vaz* 'a geçen müellif bu türde *vaz* 'ı *âmm li-mevzû* ' leh *âmm* olmak üzere tek kısmın varlığını kabul eder. Çünkü *nev'î vaz* 'da *mevzû* ' için birden çok lafzın ortak bir mana bakımından düşünülmesi söz konusudur. *Mevzû* ' leh de aynı şekilde *âmm* olur. Buna göre fiil, ism-i fâil, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdil, ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i âlet, tesniye ve cemi isimler, ismi tasgîr, ismi mensub, elif-lâm ile mârife isimler, isnad terkibi ve mecaz bu kategorinin altındadır.¹⁰⁹ Müellifin *nev'î vaz* 'ın taksimindeki bu görüşü de ayrıca dikkat çekicidir zira *nev'î vaz* 'da *mevzû* ' lehe göre üçlü taksimi kabul eden eserler de mevcuttur.

Son olarak risale hâtime kısmında *nev'î vaz* 'ın altına giren her lafzın *şahsî vaz* ' olarak düşünülebileceğini hatta bunun evlâ olduğunu belirtir. Nitekim her bir lafız bizzat şahsıyla düşünülür. Fakat her bir cüz'ünün mülâhazası *şahsîde* çok zordur bu sebeple *nev'î vaz* ' ile *vaz* ' edilir.¹¹⁰

C. Eserin Değerlendirmesi

el-Hulâsa fî 'ilmi'l-vaz ' 20.yüzyılda *vaz* ' ilmi literatüründe verilen bir eserdir. Abdülkerîm el-Müderris'in eserinde klasik telif metodunu sürdürdüğü görülmektedir. Bunun yanında bu eser alanda yazılan çağdaşı diğer eserlerin genelinden farklı olarak *vaz* ' olgusuna girişten önce delâlet meselesinin ele alması ve vâzı'a göre *vaz* ' taksimini nakil sistemi üzerinden açıklaması açısından farklılaşmaktadır. Müellifin ayrıca 'alem-i cinsi *vaz* 'ı *âmm li-mevzû* ' leh *âmm* kategorisinde değerlendirmesi ve *nev'î vaz* 'da sadece *vaz* 'ı *âmm li-mevzû* ' leh *âmm* kategorisini kabul edip diğer kategorilerin mevcut olmadığını iddia etmesi dikkat çekicidir.

¹⁰⁹ el-Müderris, a.g.e., s. 225.

¹¹⁰ A.e., s. 226.

V. Abdülkerîm el-Müderriş'in et-Tibyân fî'l-vaz'î ve'l-beyân İsimli Eseri

A. et-Tibyân fî'l-vaz'î ve'l-beyân ve Muhtevâsı

Abdülkerîm el-Müderriş'in bir diğer eseri olan *et-Tibyân fî 'ilmi'l-vaz'î* isimli risalesinin tespit edildiği kadarıyla 2016 yılında yayınlanan *el-Mecmû'u'l-vaz'î* ve 2010 yılında yayınlanan *Resâilü'l-'irfân* isimli eserlerin içinde yer almaktadır.¹¹¹ Risale el yazısıyla yazılan notlar şeklinde çevrimiçi erişime de açıktır. Müellifin *et-Tibyân fî'l-vaz'î ve'l-beyân* eseri iki bölümden müteşekkildir. Eserin ilk bölümü vaz' ilmi, ikinci bölümü beyân ilmi hakkındadır.

Müellif Abdülkerîm el-Müderriş besmele, hamdele ve salvele ile eserine giriş yapar. Müellif, *et-Tibyân* olarak isimlendirdiği bu risalenin kalpleri parlatıp zihinleri kuvvetlendireceğini ifade eder. Risalenin iki kısımdan oluştuğunu ve birinci kısmın vaz' ilmi hakkında olduğunu belirten müellif ilk kısmın bir mukaddime iki bab ve bir hatimeden oluştuğunu zikreder.¹¹²

Risalenin mukaddime bölümü delâlet mevzusu ile başlamaktadır. Delâletin tanımı verildikten sonra müellif bu terimin türlerine birer örnek vermek suretiyle manasını izah eder. Daha sonra vaz'ın sözlük manasını "bir şeyi bir yere koymak" olarak, örfî manasını ise "bir manaya bizzat kendisi veya karine yoluyla delâlet etmesi için bir şeyi tayin etmek" olarak ifade eder. Vaz' kelimesinin ayrıca lafızları vaz'ı itibariyle inceleyen ilim dalı için kullanıldığını zikreder. Vaz' ilminin mevzusunun vaz'ları yönüyle lafızlar, gayesinin ise vaz'ı bilmek olduğunu belirten müellif daha sonra *el-Hulâsa* eserinde olduğu gibi nakil konusu üzerinden konuya devam eder. Şayet lafız vaz'î olarak bir manaya delâlet ediyorsa *muhtass*, bir ıstılahta birden fazla manaya delâlet ediyorsa *müşterek*, iki veya daha fazla ıstılahta farklı manalara delâlet ediyorsa *menkûl* olarak isimlendirildiğini örneklerle açıklar.¹¹³ Daha sonra vaz'dan hareketle *hakikat*, *mecaz*, *kinaye* ve *galat* kavramlarının ayırımını yapan müellif iki lafız arasındaki durumları *müradif* ve *mübâyin* olmak üzere inceler. *Cüz'î* ve *küllî*

¹¹¹ Abdülkerîm el-Müderriş, "et-Tibyân fî 'ilmi'l-vaz'î", *el-Mecmû'ul-vaz'î*, Amman, Dârü'n-Nûri'l-Mübîn. 2016; el-Müderriş, *Resâilü'l-'irfân*.

¹¹² el-Müderriş, *a.g.e.*, s. 203.

¹¹³ *A.e.*, s. 203-204.

kavramlarını da açıkladıktan sonra vaz'ın mevzû' ve mevzû' lehe göre *şahsî-nev'î* ve *hâss-âmm* olmak üzere ayrımını genel hatlarıyla özetler.¹¹⁴ Müellifin mukaddime bölümünde ele aldığı konular *el-Hulâsa* isimli eserin mukaddime kısmındaki konularla aynı olup tanımları da birbiriyle örtüşür niteliktedir. Yalnızca sıralama konusunda küçük farklılıklar söz konusudur. Bunun dışında *el-Hulâsa*'da olduğu gibi müellifin delâlet konusuyla giriş yapması ve vâzı'a göre vaz' konusunda nakil sistemini ele alışı açısından eser öne çıkmaktadır.

Eserin ilk bâbı *şahsî vaz'* üzerine olup müellifin mevzû' lehe göre olan taksimiyle başlar. Bu taksimde sırasıyla *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss*, *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* ve *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* kategorilerini ele alır. İlk kategori olan *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss* için alem isimleri örnek gösteren müellif burada detaylı ve açıklayıcı örneklendirme sunmaktadır.¹¹⁵ Abdülkerim el-Müderriş'in bu noktada *el-Hulâsa* isimli eserinden daha açıklayıcı bir eser sunduğu görülmektedir. Bunun dışında 'alem isimlerin vaz'ında ismin kendisiyle alem olduğu mahiyetin bilinmesi mevzusunu محمد ve الله lafızlarının vaz'ı üzerinden ele alır. Buna göre vâzı'ın Allah Teala olduğunu kabul eden görüşe göre Allah'ın kullara ilhamı ile yeni doğan bebeğe محمد ismini vermeleri sonucunda محمد lafzının vaz' edildiğini aktarır. Bu hususta Allah Teala'nın dilin vâzı'ı olduğu, her cüz'ünün tüm ayrıntılarıyla katında malum olduğu şeklinde bir cevabın da öne sürüleceğini ifade eder. Vaz' ilminin bu bağlamda kelam ilmiyle olan irtibatı da net şekilde görülmektedir. Bunun yanında *şahsî vaz'* da vâzı'ın zâtın altına girdiği ortak bir durumun kastetmediğini, aksine direkt olarak muayyen zâtı kastettiği yönünde bir cevap da sürer¹¹⁶ ki bu *şahsî vaz'*ın asıl dayandığı noktadır. Müellifin bu kısımdaki açıklamaları yeterli olup kendisinin literatürde bir tartışma olan dilin kurucusu meselesinde vâzı'ın Allah Teala'nın olduğunu benimseyen Eş'ârîler ile aynı görüşte olduğu görülmektedir.

Müellif *şahsî vaz'*ın ikinci kısmı olan *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss*ta hakiki cüz'ilerin var olmasına mütekellim ve muhatap zamirleri, ism-i işaret ve harfin vaz'ını örnek verir. Zira söz konusu durumlarda mevzû' leh hâss'tır ve lafzın vaz'ı ortak bir durum altındaki hakiki fertler içindir. Bu bağlamda risalede أنا , أنت , هذا ve في lafızlarının

¹¹⁴ A.e., s. 204-205.

¹¹⁵ A.e., s. 206.

¹¹⁶ A.e., s. 206.

vaz'ı tek tek açıklanmış, hepsinde ortak bir durumun düşünüldüğü ve bu durumun altındaki fertlerin de hakiki fertler olduğu zikredilmiştir. *Vaz* '-ı *âmm li-mevzû* ' *leh hâss* için ikinci bir grup daha söz konusudur ki bu grupta *mevzû* ' leh hakiki cüz'ilerin yanında küllîler de olabilir. Müellif burada gâib zamir olan هو'nin hem lafız hem rütbe itibarıyla veya sadece rütbe itibarıyla vaz' edilmesini inceler. Gâib zamirin mana ve hüküm itibarıyla vaz'ını da zikreden müellif Kur'an-ı Kerim'den örnekler verir. Zikredilen gâib zamirin vaz' durumlarını ayrıntılı şekilde açıkladıktan sonra manevî ve hükmî tekaddümün aralarındaki farklardan söz eder. Burada müphem lafızların vaz'ındaki karine mevzusuna değinir. Bu bağlamda bir ism-i mevsûl olan الذی lafzının da vaz'ını burada zikreden müellif bu lafzın vaz'ında lafız olarak bizzat kendisinin ve manası sıla ile bilinen زيد gibi hakiki cüz'ilerin tasavvur edildiğini ifade eder. Bazen cüz'iler hakiki değil izâfî olabilir. Müellif burada ism-i mevsûlün إنسان ve أسد gibi cins isimlerin yerine kullanımını veya akli işaretle işaret edilen tüm durumları örnek olarak verir.¹¹⁷ Görüldüğü üzere risalede vaz'la alakalı detaylı bir anlatım sunulmakta ve örneklemeler çeşitlendirilmektedir.

Müellif daha sonra klasik metotla yazılan eserlerde sıkça karşılaşılan fenkule¹¹⁸ üslubunu kullanarak mukadder sorular sorup cevaplarını vermek suretiyle konuyu açıklamaktadır. Bu üslupla eserde *şahsî vaz* ' kısmında şu soruyu ele alması dikkat çekicidir: "İsm-i işaret ve ism-i mevsûl gibi lafızlar küllî durumların altına giren cüz'iler olarak vaz' edilmiş lafızlar olsaydı bunun için sonsuz durumların anlaşılması gerekmez miydi?" Yazar bu soruya muhakkiklerin benimsediği şekilde ism-i işaretlerin *mevzû* ' lehinin cins isimler gibi belirli bir mahiyet değil, mahiyetin altına giren fertlerin olduğunu söyleyerek cevap verir.¹¹⁹ Konuyla ilgili açıklamalara devam ederken ism-i işaret, zamir, ism-i mevsûl ve harflerin vaz'ında karinelerin kullanılmasına değinir. Bunun yanında "İsm-i mevsûlün sılası zikredilmişken karinesinin akli olmasının bir anlamı yoktur." şeklindeki iddiaya da ism-i mevsûlün

¹¹⁷ el-Müderriş, a.g.e., s. 208.

¹¹⁸ Fenkule Arapçada "فان قلت" (eğer şöyle dersin) "قلت" (şöyle derim) üslubuna verilen isimdir. Bu kelime bu lafızlardan naht yolu ile elde edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Abdülmaksûd Muhammed el-Hûlî, el-Fenkale: mevâdi'uhâ ve sıyağuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî, **Havliyyâtü'l-âdâb ve'l-'ulûmü'l-ictimaiyye**, C.XXXIX, No:521, 2019, s. 9-122.

¹¹⁹ el-Müderriş, a.g.e., s. 209.

medlulünün sıra cümlesinin lafzının değil, mütekellim ve muhatap arasındaki ahdi nisbet olması ile cevap verir.¹²⁰

Şahsî vaz 'ın üçüncü kısmı olan *vaz* 'ı *âmm li-mevzû* ' *leh âmm* ile devam eden risale cins isimler, semâî masdarlar, سلام ve كلام gibi ism-i masdarları örnek verir. Kıyâsî masdarların ise (ister mimli ister diğerleri olsun) ileride geleceği üzere *nev* 'î olarak *vaz* ' edildiğini aktarır.¹²¹

et-Tibyân isimli eserin *vaz* 'la ilgili bölümünde ikinci bâb olarak "el-Vaz'un-Nev'î" başlığı yer almaktadır. Müellif Abdülkerîm el-Müderriş bu başlık altında okuyucuya önceden *nev* 'î *vaz* 'la alakalı bilgileri özetledikten sonra *nev* 'î *vaz* 'a örnek olarak kıyâsî masdarlar, fiiller ve diğer müştaklar, cins ve ahd manasına gelen elif-lâm ile mârife olmuş isimler, mecaz manasında kullanılan lafızların, ismî terkiplerin hey'etlerinin, tesniye ve cemi isimlerin, ism-i tasgîr ve ism-i mensub kalıbında gelen kelimelerin *vaz* 'ını örnek verir. Bu lafızların her birinin *nev* 'î *vaz* 'da *vaz* 'ı *âmm li-mevzû* ' *leh âmm* olmak üzere *vaz* ' edildiğini zikreder. Müellif burada *nev* 'î *vaz* ' için yalnızca *vaz* 'ı *âmm li-mevzû* ' *leh âmm* kısmını kabul ettiğini ifade etmektedir.¹²²

Konuyu bundan sonra örnekler üzerinden ele alan müellif öncelikle fiillerin *vaz* 'ının *nev* 'î olmasını açıklar. Buna göre vâzı', bir grup lafzı فَعَلَ kalıbı ile düşünürken geçmiş zamanda Zeyd'e nisbet edilmiş birden çok manayı (yardım etmek, vurmak gibi) genel bir mefhum ile düşünür. Bu mefhum masdarın delâlet ettiği hadesten ve mutlak olarak belirli bir faile nisbetinden ve nisbetin zamanından ibarettir. Vâzı' bu durumda "فَعَلَ" kalıbında gelen her şeyi bahsi geçen mefhum için gerçekleşen manaya *vaz* ' ettim." der.¹²³ İsm-i fâil kalıbı için vâzı', örneğin فاعل kalıbının altına giren lafızlardan bir grup ve masdarın kendisi için sabit olduğu müphem zât gibi manaları düşünür. Burada küllî bir durum da itibara alınır ki bu zât, masdarın delâlet ettiği hades ve nisbetten oluşur.¹²⁴ Görüldüğü üzere müellif fiilin *vaz* 'ında zaman ve nispetten oluşan hey'etini ve masdarın delâlet ettiği hadesi *vaz* 'ı *âmm li-mevzû* ' *leh âmm* kategorisi altına almaktadır. Literatürde ise fiillerin hey'etinin *vaz* 'ı *âmm li-mevzû* ' *leh hâss* altında incelenmesi de söz konusudur. Müellifin buradaki görüşü *nev* 'î *vaz* 'da

¹²⁰ A.e., s. 210.

¹²¹ A.e., s. 210.

¹²² A.e., s. 211.

¹²³ A.e., s. 211.

¹²⁴ A.e., s. 211.

vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm olmak üzere tek bir kategoriye kabul etmesiyle örtüşmektedir.

Abdülkerîm el-Müderriş, fiil ve ism-i fâilin *vaz‘*ını açıkladıktan sonra fiil ve müştakları arasındaki farkları ele alır. Buna göre öncelikle müştak kelimenin manası mefhum olarak bağımsızdır, fiil ise böyle değildir. Nitekim fiilin tazammunî manası olan zaman ve nisbet, *mensûbun ileyh* olmadan bilinemeyeceği için bağımsız değildir. Zaman ise bu nisbet için bir zarf niteliğinde olup onun için mülâhaza edilir. Bu durumda fiilin tek başına manası müstakil değildir.¹²⁵ Müellif bu noktada eserde daha önce de başvurduğu fenkule üslubuyla mukadder sorularla müştak ve fiil arasındaki müstakil olma farkını açıklığa kavuşturur. Söz gelimi “Fiilin ve müştakın manası nisbeti de kapsıyorsa o halde neden sadece müştak olanın manası bağımsızdır?” şeklindeki bir mukadder soruyu iki farklı şekilde cevaplar. Bu durum müellifin okuyucunun zihninde mesele hakkında oluşabilecek tüm kapalılıkları giderme isteğini göstermektedir. Aynı şekilde “Fiilin tıpkı harflerde olduğu gibi kendisi dışındaki bir şeye delâlet etmesi söz konusu iken harfle aralarındaki fark nedir ki fiil *mahkûmun bih* olup harf olamaz?” sorusuna da açıklayıcı cevaplar sunar.¹²⁶ Müellifin bu noktada bir mantık terimi olan *mahkûmun bih*’i kullanması da öne çıkan hususlardan birisi olup bu durum Müderriş’in mantık ve *vaz‘* ilminin irtibatını kurduğunun göstergesidir.

Müştak ve fiil arasındaki diğer farkları müştakın müphem olup tayin şartının olmaması, müştak kelimedeki nisbetin diğer tamamlayıcı unsurlarla bir arada olması ve bu sayede hem *mahkûmun bih* hem de *mahkûmun aleyh* olabilmesi, fiildeki nisbetin hades yönünden düşünülüp müştakın zât yönünden düşünülmesi ve son olarak müştakın manasına zâtın dahil olup fiilde dahil olmaması olarak sıralar.¹²⁷ Müellifin mukadder sorulara cevap verdikten sonra okuyucuya konu hakkında düşünmesini telkin eden تَأَمَّلْ (Derinlemesine düşün!) دَقِّقْ (İyice düşün!) gibi lafızlar kullanması okuyucuyu meselenin içine çekmektedir.

Nev‘î vaz‘ da fiil ve ism-i fâilin *vaz‘*ını açıkladıktan sonra müellif mecazın ve isim cümlelerinin yapılarının *vaz‘*ına değinir. Mecazın *vaz‘*ı, hakiki manaya uygun olacak bir mana için lafızların mefhumu ve muteber yollardan hakiki manaya uygun

¹²⁵ A.e., s. 212.

¹²⁶ A.e., s. 213.

¹²⁷ A.e., s. 213.

olacak mecazî manaların düşünülmesi ile yapılır. İsim cümlesi yapılarında ise vâzı‘ iki ismin birinden birinin diğerine isnadından oluşan yapıyı düşünür ve iki taraf arasında kurulacak nisbet gibi manaları tasavvur eder.¹²⁸ Müellif *nev‘î vaz‘*‘da bu meseleleri ele aldıktan sonra okuyucuya kalan detaylar hakkında kıyas etmesini söyler.

Daha sonra hâtime bölümüne geçen müellif mütekaddim ve müteahhir ulemanın müphem lafızların vaz‘ı konusundaki ihtilafını ele alır ve kendisinin müteahhir ulema ile aynı görüşte olduğunu zikreder. Bunun dışında mütekaddim ulemanın bu lafızların küllî manaları karşılamak üzere vaz‘ edildiğini savunduğunu, müteahhir ulemanın ise bu manaları vaz‘ın bir aynası olarak gördüğünü zikreder.¹²⁹ Mütekaddim ulema bu lafızların vaz‘ında lafzın söz konusu manalar için kullanımı konusunu öne çıkarmıştır. Müteahhir ulema ise vaz‘ın bir faydasının olmaması, harflerin bağımsız manalar taşıması, mecazların kullanım olmaksızın hakiki manalar için gerçekleşmesi gibi sorunları bu görüşü kabul etmenin beraberinde getirmesi sebebiyle reddetmiştir. Son olarak müellif *nev‘î vaz‘* için ortak durumun düşünülmesinin zorunluluğundan bahseder.¹³⁰ Abdülkerîm el-Müderriş’in tüm bu açıklamalarıyla müphem lafızların vaz‘ı konusundaki ihtilafın temellerine indiği görülmektedir.

B. Eserin Değerlendirmesi

Abdülkerîm el-Müderriş’in *et-Tibyân* isimli bu eseri vaz‘ ilmini ele alırken delâlet konusuyla başlaması, tartışmalı meselelerdeki görüşleri açıklayıcı bir üslupla temellendirmesi, okuyucunun zihninde oluşabilecek soruları ele alıp değerlendirmesi gibi konularda ön plana çıkmaktadır. Müellif aynı zamanda okuyucuyu meseleler hakkında düşünmeye yönlendirici تامل (Derinlemesine düşün) gibi lafızlar kullanmaktadır. Bunun yanında eser, *el-Hulâsa*‘da olduğu gibi *nev‘î vaz‘*‘da sadece vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm kategorisini kabul etmektedir. İki eser kıyaslandığında *et-Tibyân*, *el-Hulâsa* ile aynı konuları ele aldığı halde daha açıklayıcı ve kanıtlayıcı bilgiler içeren bir üslup benimsemesiyle öne çıkmaktadır.

¹²⁸ A.e., s. 214.

¹²⁹ A.e., s. 215.

¹³⁰ A.e., s. 215.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

20. YÜZYILDA MODERN YÖNTEMLE TELİF EDİLEN VAZ‘ ESERLERİ

20. yüzyılda vaz‘ alanında yazılan bazı eserlerin telifinde modern yöntemler benimsenmiştir. Bu bağlamda özellikle Ezher müfredatında verilen eserlerde klasik metotla yazılan eserlerin aksine çok sayıda örnekleme, tablo ve şekiller, uygulama ve etkinlik kısımlarına yer verilmiştir. Bu bölümde, modern yöntemin benimsendiği bazı eserler ele alınacaktır.

I. Mustafa Bedr Zeyd (ö. 1350/1931) ve Hulâsatün fî ‘ilmi’l-vaz‘ İsimli Eseri

A. Mustafa Bedr Zeyd’in Hayatı

Mustafa b. eş-Şeyh Bedr Zeyd, Mısır’da Şebâsü’l-milh köyünde doğmuştur. Ezher’de eğitim gören âlim mezun olduktan sonra Tanta, Asyot ve Kahire gibi çeşitli yerlerde görev almıştır. Daha sonra Ezher Şeriat Fakültesi’nde ders veren müellif ders vermesinin yanı sıra eserler telif etmiştir. Kahire’de el-Hidâyetü’l-İslâmiyye Derneği’ne denetçi olarak atanmıştır. Müellif 1931 yılında Kahire’de vefat etmiştir.¹³¹

Müellifin eserleri yalnızca Arap dili ve edebiyatı alanındadır. *el-Belâğatü’l-tatbîkiyye li tullâbi’l-me‘âhidi’d-dîniyye*, *el-Müntehab fî târihi edebi’l-‘Arab*, *Hulâsatün fî ‘ilmi’l-vaz‘*, *Nâhiyetün min târihi’l-edebi’l-‘Arabî*, *Müzekkirâtün fî ‘ulûmi’l-belâğa* müellifin kaleme aldığı eserlerdir.¹³²

¹³¹ Zekî Muhammed Mücâhid, *el-A‘lâmü’ş-şarkiyye fi’l-mieti’r-râbi‘ate ‘aşerate’l-hicriyye*, Beyrut, 1994, Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, c. 3, s. 395.

¹³² Mustafa Bedr Zeyd, *Hulâsatün fî ‘ilmi’l-vaz‘*, Kuveyt, Dârü’z-Zâhiriyye, 2022, s. 5.

B. Hulâsatün fî ‘ilmi’l-vaz’ ve Muhtevâsı

Hulâsatün fî ‘ilmi’l-vaz’, müellifin vaz’ ilminde yazdığı tek eser olup eserin ilk baskısı 1928 yılında Mısır’da Matbaatü’s-Sıdkî’l-Hayriyye isimli matbaada basılmıştır.¹³³ Daha sonra Kuveyt’te Dârü’z-Zâhiriyye’den 2022 yılında tekrar basılan bu kitap, toplamda 14 sayfadır. Eserin kapağında belirtildiğine göre 1928 yılında Ezher’de lise düzeyinde müfredat dahilinde okutulmuştur.¹³⁴

Müellif eserine besmeleyle başlar, vaz’ın lügat manasına değinmeden yalnızca ıstılah manasını “bizzat kendisiyle ya da bir alaka yahut karineyle delâlet etmesi için lafzı mananın karşısına tayin etmek” olarak verir. Vaz’ ilmini ise Arapçada söz konusu vaz’ları *şahsilik-nev’îlik*, umum-husus bağlamında inceleyen ilim olarak tanımladıktan sonra bu ilmin konusunu ve faydasını ele alır. Vaz’ ilminin faydasını ise lafızdan hareketle mananın anlaşılması olarak verir ki bu tayin ve bu tayini bilmek de lafza bağlıdır. Müellifin burada vaz’ ilminin ve sözlük ilminin arasındaki farkı net olarak çizmediği görülmektedir. Daha sonra vaz’ ilminin kurucusundan da söz eden müellif bu ilimde tedvini başlatan âlimin İcî olduğunu ve *el-‘Adudiyye* isimli risalesinde çeşitli meseleleri ele aldığını zikreder.¹³⁵

Mustafa Bedr Zeyd, vaz’ı delâletine göre *tahkîkî* ve *te’vîlî* olarak ikiye ayırır. *Tahkîkî* ve *te’vîlî*yi tanımladıktan sonra mecaz ve kinayelerin *te’vîlî vaz’* ile vaz’ edildiğini kısaca ifade eder. Mevzû’u itibarıyla vaz’ı *şahsî* ve *nev’î* olarak iki kısma ayırdıktan sonra *şahsî vaz’* için “فرس”, *nev’î vaz’* için zât ve hadese ve aralarındaki nisbete delâlet etmesi için ism-i fâil kalıbının vaz’ını örnek verir.¹³⁶

Vaz’ın mevzû’ leh-âletü’l-vaz’ itibarıyla taksimine vaz’-ı *hâss li-mevzû’ leh hâss* ile başlayan risale, bu kısma *şahsî vaz’* dan dış dünyada mevcut olan birine أحمد isminin vaz’ edilmesi ve anne karnındaki bebeğe بكر isminin verilmesini örnek verir. Buradan hareketle müellifin mevzû’un hariçte bulunmasının şart olmadığı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. *Nev’î vaz’* dan bu kısma dış dünyadaki birine veya daha doğmamış birine sırasıyla gelebilecek ي – ل – ع seslerinden oluşan علي isminin vaz’ını örnek olarak zikreder. Daha sonra vaz’-ı *âmm li-mevzû’ leh hâss* türüne geçip *şahsî*

¹³³ Mustafa Bedr Zeyd, *Hulâsatün fî ‘ilmi’l-vaz’*, Mısır, Matbaatü’s-Sıdkî’l-Hayriyye, 1928.

¹³⁴ Mustafa Bedr Zeyd, *a.g.e.*, s. 3.

¹³⁵ *A.e.*, s. 9.

¹³⁶ *A.e.*, s. 10.

olarak vaz‘ edilenlere zamirleri, *nev’î* olarak vaz‘ edilenlere mazi fiilin hey’etini örnek olarak gösterir. Vaz‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh âmm* için ise حيوان lafzının vaz‘ını *şahsî* olarak verirken, ism-i mef‘ûl kalıbında gelen lafızların vaz‘ını *nev’î* olana örnek verir. Son olarak vaz‘-ı *hâss li-mevzû‘ leh âmm*ın *şahsî* ve *nev’î* olarak mevcut olmadığını zikreder.¹³⁷ Risalenin bu görüşlerinin literatürdeki ortak kanaatlerle örtüştüğü görülmektedir.

Anlattıklarından “Netâic” başlığı altında genel sonuçlar çıkaran risale, *te’vîlî* vaz‘ın yalnızca *nev’î* olduğunu, mananın şahsiliği ve vaz‘ın *şahsî*liği arasında bir bağlantının olmadığını ve cüz’î manalara hem vaz‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh âmm* hem de vaz‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh hâss* ile *mâsadak*larından bedel olarak vaz‘ edilebileceğini izah eder.¹³⁸ Müellifin burada bir mantık terimi olan *mâsadak* terimini kullanması vaz‘ ve mantık ilmi arasında kurduğu ilişkiyi göstermektedir.

Risale medlûle göre vaz‘ konusunu ele alırken lafızları küllî ve cüz’îye delâlet eden lafızlar olmak üzere ikiye ayırır. Buna göre masdar ve ism-i masdar, cins isim, müştak ve fiillerin delâlet ettikleri manalar küllîdir. İlk olarak masdar ve ism-i masdarı ele alan müellif bunların *şahsî* ve *tahkîkî* olarak vaz‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh âmm* olarak vaz‘ edildiğini zikreder ve sebebini açıklar.¹³⁹ أسد ve رجل gibi cins isimlerin de aynı şekilde masdar gibi vaz‘ edildiğini zikrettikten sonra cins isimlerde mevzû‘ lehin mahiyet olduğunu, nekrede ise belirsiz bir fert mefhûmu olduğunu ifade eder.¹⁴⁰ Müştakların mâddeleri ve yapısı itibarıyla *nev’î* ve *tahkîkî* şekilde vaz‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh âmm* olarak vaz‘ edildiğini zikredip bunun sebeplerine değinir. Dördüncü olarak fiili ele alan Mustafa Bedr; mâddesi itibarıyla fiillerin vaz‘ının *nev’î*, *tahkîkî* ve vaz‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh âmm* olduğunu belirtir. Hey’eti itibarıyla ise fiillerin vaz‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh hâss* ile vaz‘ edildiğini açıklar. Bir diğer yandan mutlak bir zamana delâlet etmesi sebebiyle fiilin hey’etinin vaz‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh âmm* ile vaz‘ edildiğini daha isabetli görenlerin bulunduğunu ifade eder.¹⁴¹ Müellifin bu noktada kendi görüşlerinin yanında farklı görüşlere de yer verdiği görülmektedir.

¹³⁷ A.e., s. 10-11.

¹³⁸ A.e., s. 12.

¹³⁹ A.e., s. 13.

¹⁴⁰ A.e., s. 14.

¹⁴¹ A.e., s. 15.

Medlûlü cüz'î olanlar konusu altında 'alem-i şahs, zamirler, ism-i işâretler, ism-i mevsûller ve harfleri ele alan risalede ilk olarak 'alem-i şahsların vaz'ı ele alınmıştır. 'Alem-i şahsın vaz'ının *şahsî* ve *tahkîkî* şekilde vaz'-ı *hâss li-mevzû' leh hâss* olduğu zikredilir. Bunun yanında daha önce ele alındığı gibi hem dış dünyada bulunan hem de varlığı mukadder olan cüz'îlerin vaz'ının mümkün olduğuna vurgu yapılır. Risalede belirtildiği üzere bazı âlimler 'alem-i cinsin vaz'ının tıpkı 'alem-i şahs gibi vaz' edildiği görüşünderken bazıları ise vaz'-ı *âmm li-mevzû' leh âmm* ile vaz' edildiği kanaatindedir.¹⁴² Bu durum Mustafa Bedr Zeyd'in eserinde muhtelif görüşlere yer verdiğine farklı bir örnektir.

'Alem-i şahstan sonra zamirlerin vaz'ına değinildikten sonra ism-i işâretlerin ve ism-i mevsûllerin *şahsî*, *tahkîkî* ve vaz'-ı *âmm li-mevzû' leh hâss* olarak vaz' edildiği açıklanır. Son olarak harflerin vaz'ının da aynı şekilde olduğu bilgisi verildikten sonra "Tetmîm" başlığına geçilir. Yukarıda zikredilen bilgilerin Adudüddin el-Îcî, Seyyid Şerif Cürcânî ve İsmüddin el-İsferâyînî gibi âlimler tarafından kabul edildiğini, Teftâzânî'nin ise müphem lafızların vaz'-ı *âmm li-mevzû' leh âmm* olarak vaz' edildiği görüşünde olduğu belirtilir. Buna binaen ilk görüşü benimseyen âlimler *âletü'l-vaz'* kavramını ele almıştır.¹⁴³

Risale, mecaz ve kinayeler için ayrı başlık açıp bu lafızların *nev'î* ve *te'vîlî* surette vaz'-ı *âmm li-mevzû' leh âmm* ile vaz' edildiğini ifade eder. Bundan sonra "Mülâhaza" başlığı altında mecaz lafızlarda alakaların çoğalmasıyla birden fazla vaz'ın söz konusu olmadığını, bu lafızların tek bir vaz' ile vaz' edildiğini zikreder.¹⁴⁴

Tesniye ve cemi isimleri ele alan müellif bu kelimelerin *nev'î*, *tahkîkî* ve vaz'-ı *âmm li-mevzû' leh hâss* olarak mutlak mefhumla vaz' edildiklerini söyler. Bunun yanında tesniye ve cemi lafızların küllî mefhumlara vaz' edildiği görüşünün de mümkün olabileceğini, bu durumda vaz'larının vaz'-ı *âmm li-mevzû' leh âmm* olacağını zikreder.¹⁴⁵ Bu örnekte de görüldüğü üzere müellif kendi görüşlerini aktarırken farklı görüşleri tamamen reddetmeden onlara da yer verir.

¹⁴² A.e., s. 15.

¹⁴³ A.e., s. 17.

¹⁴⁴ A.e., s. 16-17.

¹⁴⁵ A.e., s. 18.

Tesniye ve cemi isimlerden sonra ism-i tasgîr ve ism-i mensûbun vaz'ına geçen müellif bu tür kelimelerin vaz'ının *nev'î, tahkîkî* ve *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* olduğu görüşündedir. Nitekim vâzî' bu kelimeleri özel bir kalıbın altında, küllî bir manayı karşılayacak cüz'îler için vaz' etmiştir. Bir diğer yandan müellif ism-i tasgîr ve ism-i mensûbun küllî manaları karşılaması suretiyle vaz' edildiği düşünüldüğü takdirde *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* sayılabileceğini de zikreder.¹⁴⁶ Buradan görüldüğü üzere müellif bazı kelimelerin vaz'ı konusunda farklı düşüncelerin mümkün olduğu kanaatindedir.

Elif-lâmlı isim ve münâdâların vaz'ının *tahkîkî* ve *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* olduğunu ifade eden risale, elif-lâmın ve nidâ edatının ve başlarına geldiği kelimelerin yanyana gelmeden önceki vaz'larının ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgular. Daha sonra “el-Mürekkebü'l-İzâfî” başlığının altında izafet terkiplerinin vaz'ın *nev'î, tahkîkî* ve *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* olduğunu zikreder. Burada müellif izafet terkiplerinden önce kelimelerin ayrı bir vaz'ının mevcut olduğunu, izafete girdikten sonra bu vaz'a sahip olduğunu vurgular.¹⁴⁷

Müellif haberî terkiplerin *nev'î* vaz'la *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* olarak vaz' edildiğini ifade eder. Ayrıca terkip yapılarında lafızların birden fazla vaz'ının olduğunu belirtir. Buna bir örnek olarak isim cümlesinde her mübteda ve haberin, haberin mübteda için sabit olmasına vaz' edildiğini zikreder. Tüm terkip yapılarında *nev'î* vaz'ın söz konusu olduğunu, şayet haberî terkipler manasına karînesiz delâlet ediyorsa vaz'ının *tahkîkî*, karineyle delâlet ediyorsa *te'vîlî* olacağını ekler. Bunun yanında terkibe girmeden önce her kelimenin kendi vaz'ının bulunduğunu, yukarıda zikredilen vaz'a izafete girdikten sonra sahip olduğunu vurgular. Müellif risaleyi “Tevfik Allah'tandır, yardım ve doğruya ulaşmak da O'ndandır.” ifadesiyle noktalar.¹⁴⁸ Eserin sonunda 13 Aralık 1928 tarih kaydı bulunmaktadır. Risalenin sonunda “Netâic Âmme” isimli bir tablo da bulunmaktadır. Ek.1'de görüleceği üzere bu tabloda lafız, vaz'ının türü, mevzû' lehi ve örneği verilmiştir. Bunun yanında en soldaki “Mülâhaza” sütununda vaz'la ilgili detay cümlelere yer verilmiştir.¹⁴⁹ Müellifin risalesini tabloyla

¹⁴⁶ A.e., s. 18.

¹⁴⁷ A.e., s. 19.

¹⁴⁸ A.e., s. 20.

¹⁴⁹ A.e., s. 21.

desteklemesi öğrencilerin konuları pekiştirmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu yöntem çağdaş eğitimde öğrencilere bilgilere kolay erişebilme fırsatı tanıdığı için kullanılmaktadır.

C. Eserin Değerlendirmesi

Mustafa Bedr Zeyd'in *Hulâsatün fî 'ilmi'l-vaz'* isimli eseri Ezher'in lise müfredatında yer almış olup muhtasar bir eser olmasıyla öne çıkmaktadır. Öğrencilerin zihninde daha kolay oturması açısından konular kısa ve öz cümlelerle izah edilmiş, mümkün olduğunca tekrarlardan kaçınılmıştır. Ayrıca meselenin daha iyi anlaşılması adına kitabın sonuna tüm konuları özetler mahiyette kelime türlerinin vaz'larını ele alan bir tablo da yerleştirilmiştir. Bunun yanında eserin literatürdeki genel görüşleri kabul ettiği görülmektedir. Müellif Mustafa Bedr Zeyd'in ihtilaflı meselelerdeki karşıt görüşlere olumlu yaklaşımı öne çıkan hususlardan biridir. Eserin kısa olmasına rağmen farklı görüşlere yer vermeyi tercih etmesi de dikkat çekicidir.

II. Ali b. en-Neccâr eş-Şâfiî (ö. 1351/1932) ve Risâletün fî 'ilmi'l-vaz' İsimli Eseri

A. Ali b. en-Neccâr eş-Şâfiî'nin Hayatı

Ali b. Muhammed b. Âmir en-Neccâr eş-Şâfiî, 1876 yılında Mısır'ın Buhayra bölgesindeki Îtâü'l-Bârûdî'nin İzbetü'l-harmel köyünde dünyaya gelmiştir. Aynı yerde büyüyen âlim, hafızlık yapıp dini ilimler tahsiline başlamıştır. Daha sonra Kahire'ye gelip Ezher'de eğitim görmüştür. Ezher'de Muhammed el-Eşmûnî (ö. 1303/1886), İbrahim el-Ğâyâtî (ö. ?) ve Selim el-Bişrî (ö. 1335/1917) gibi büyük isimlerden ders almıştır. Ezher'de onunla en çok ilgilenen hocası ise Muhammed el-Buhayrî (ö. ?) olmuştur. Ezher'de aldığı eğitimin ardından 1903 yılında Muhammed Abduh ve diğer Ezherli büyük âlimlerin yer aldığı komisyon tarafından kendisine ilmî icazet verilmiştir. Bu tarihten itibaren ders vermeye başlayan müellif, Abdülvehhab Abdüllatîf (ö. 1390/1970) ve Abdülğanî Abdülhâlık (ö. 1403/1983) gibi birçok Ezherli âlimin hocalığını yapmıştır. 1932 yılının Kasım ayında vefat eden müellifin cenaze

namazını şeyh Muhammed el-Ahmedî'nin kıldırıldığı ve cenazenin Kahire'de bulunan Karâfetü'l-Mücâvirîn türbesine defnedildiği kayıtlar arasındadır.¹⁵⁰

Ali b. en-Neccâr eş-Şâfiî, başta fıkıh usulü olmak üzere hadis ve dil ilimlerinde de eserler kaleme almıştır. Bunlar arasında *Şerhu manzûmeti'l-Beykûniyye*, *Haşiyetün ale'l-İşnevî ala Minhâci'l-Beydâvî*, *Şerhu şevâhidi'l-Eşmûnî*, *Risâletün fî 'ilmi'l-vaz'*, *Risâletün fî 'ilmi'l-ahlâk*, *Buğyetü'l-muhtâc li men yüridü'l-havd fî'l-Minhâc*, *Urcûze fî istilâhi'l-Minhâc* yer almaktadır. Vaz' alanındaki tek eseri *Risâletün fî ilmi'l-vaz'* olup tezde bu eser incelenecektir.

B. Risâletün fî 'ilmi'l-vaz' ve Muhtevâsı

Eserin ilk baskısı Mısır'da Matbaatü's-Seâde tarafından yapılmıştır.¹⁵¹ Eser 2019 yılında Kuveyt'te bulunan yayınevi Dârü'z-Zâhiriyye tarafından yeniden neşredilmiş olup 16 sayfadan müteşekkildir. Müellifin Ezher'in lise kısmında görev yaptığı ve Abdülhamid 'Anter'in kendi risalesinde vaz' ilminin lise müfredatında yer aldığını aktardığı¹⁵² göz önünde bulundurulduğunda bu eserin Ezher'in lise kısmında okutulmuş olması ihtimal dahilindedir. Nitekim Ali b. en-Neccâr da eserinin girişinde bu kitabı talebeler için kaleme aldığını belirtmiştir.¹⁵³

Risâletün fî 'ilmi'l-vaz' eseri besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Müellif Ali b. en-Neccâr, kendisini الفقيه إلى الله olarak takdim ederek tevazu ile risaleye başlarken bu risaleyi öğrenciler için kaleme aldığını zikreder. Mukaddime bölümüne vaz'ın lügat manaları ile başlar. Burada vaz'ın bir şeyi bir yere koymak, doğum yapmak, düşürmek, üstüne yüklemek, uydurmak, hızlı yürümek gibi manalarını verir. Kelimenin hızlı yürümek manası ile ilgili şu beyti aktarır.¹⁵⁴

أُخْبِتُ فِيهَا وَأَضَعُ

“Keşke o vakitte bir genç olsam

يَا لَيْتَنِي فِيهَا حَذَّغُ

Hızla atılıp (sana) koşsam”

¹⁵⁰ Üsâme el-Ezherî, *Cemheratü a'lâm-i'l-ezheri's-şerîf*, Mısır, 2019, Mektebetü'l-İskenderiyye, c. 4, s. 113.

¹⁵¹ Ali b. en-Neccâr eş-Şâfiî, *Risâletün fî 'ilmi'l-vaz'*, Kuveyt, Dârü'z-Zâhiriyye, 2019, s. 8.

¹⁵² 'Anter, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁵³ Ali b. en-Neccâr, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁵⁴ *A.e.*, s. 9.

Müellif, aktardığı bu ifadenin Varaka b. Nevfel'e ait olduğunu zikreder. Ancak buna dair bir bilgi kayıtlarda mevcut değildir. Aksine bu beytin Cahiliyye şairlerinden Düreyd b. es-Simme el-Cuşemî'ye (ö. 530/1136) ait olduğu kaydedilmiştir.¹⁵⁵ Bunun yanında Varaka b. Nevfel, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile risâletiyle alakalı görüştüğünde beytin ilk mısraındaki ifadenin aynısını kullanmıştır.¹⁵⁶ Müellifin iki ifade arasındaki benzerlik sebebiyle beyti Varaka'ya nispet ettiği düşünülmektedir. Yine de şairin ikinci mısra da zikrettiği أضع fiili anlaşılacağı üzere “hızlıca yürümek” manasında kullanılmıştır.

Vaz'ın ıstılah manasını “lafzı kullanıldığında delâlet etmesi için bir mananın hizasına koymak” olarak veren risale, vaz' ilminin Arapça lafızların vaz' açısından incelendiği ilim olduğunu ifade eder. Bu ilmin mevzusunun müfret ve mürekkeb lafızlar olduğunu ifade ettikten sonra bu ilimden elde edilecek faydanın vaz' hallerini bilmek olduğunu zikreder. Bunun yanında risale bu ilmin Arap dili ilimlerinden biri olduğunu ve bu ilmin sözlükbilimle arasındaki farkı vurgular.¹⁵⁷ Ali b. en-Neccâr'ın bu noktada vaz'ı ve vaz' ilmini net bir şekilde tanıttığı görülmektedir.

Vaz'ın tanıtılmasından sonra taksimlerin yer aldığı risalede vaz' zât açısından, mevzû' açısından ve mevzû' lehin âletü'l-istihdârı açısından üç taksimde incelenmiştir. Risalenin müellifi Ali b. en-Neccâr, öncelikle zâtı açısından vaz'ı *tahkîkî* ve *te'vîlî* olmak üzere ikiye ayırır. Bu konuda hakikatlerin *tahkîkî* vaz' ile mecaz ve kinayelerin ise *te'vîlî* vaz' ile vaz' edildiğini ifade eder. Bunun yanında dil âlimlerinden mecaz ve kinayelerin vaz'ının olmadığını savunanların da olduğunu zikreder.¹⁵⁸

İkinci taksim mevzû' itibarıyla vaz' başlığı altında *şahsî* ve *nev'î* olarak yapılmıştır. *Şahsî* olanda tek bir lafzın göz önünde bulundurularak kendisinin ve şahsının düşünülmesi söz konusudur. Müellif *şahsî vaz'* a örnek olarak جهد و إنسان, زيد ve جهاد kelimelerini vermiştir. *Şahsî vaz'* da bu şekilde 'alem-i şahs, cins isim ve ism-i masdardan örnekler vermesi risaledeki çeşitliliği artırmıştır. Nitekim hemen ardından

¹⁵⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990, c. 4, s. 83.

¹⁵⁶ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dimeşk, Darü İbn-i Kesîr, 2002, s. 7.

¹⁵⁷ Ali b. en-Neccâr, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁵⁸ *A.e.*, s. 11.

‘alemlerin, zamirlerin, ism-i işaretlerin, ism-i mevsûllerin, harflerin, cins isimlerden câmid olanların ve nekrelerin *şahsî vaz*‘ ile *vaz*‘ edildiğini ifade etmektedir. *Nev’î vaz*‘da ise genel bir durumun düşünülerek birden fazla lafzın mevzu olması söz konusudur. Müellif bu bağlamda ism-i fâil, ism-i mef’ûl, isnad terkibi, mecaz ve kinayelerin *vaz*‘ında vâzı’nın mülâhaza ettiği durumları söyler.¹⁵⁹

Risalede üçüncü olarak *âletü’l-istihdâr* itibarıyla *vaz*‘ taksimi ele alınmıştır. Bu taksimde de üç kısım mevcuttur. Söz konusu taksimin *vaz*‘-ı *hâss li-mevzû‘ leh hâssı* inceleyen ilk kısmında Ali b. en-Neccâr ‘alem-i şahs ve ‘alem-i cinsi ele alır. Buna göre *mevzû‘ leh* hem dışarıda hem de zihinde mevcut olabilir. Nitekim زيد lafzı doğmamış bir çocuk için de *vaz*‘ edilmiş olabilir.¹⁶⁰

İkinci olarak *vaz*‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh âmm* gelir. Burada ise قائم، قائم، رجل gibi mârife olmayanların *vaz*‘ı örnek olarak verilmiştir. Üçüncü kısım ise *vaz*‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh hâss*tır. Bu kısımda birden fazla ferde uygun küllî bir mana mülâhaza etmek suretiyle lafız çok sayıdaki fertlerden her bir muayyen ferde *vaz*‘ edilir. Burada *mevzû‘ leh küllî* mana değildir zira *vaz*‘ fertleredir. *Vaz*‘ın *âmm* olması ise *âletü’l-istihdâr*ın *âmm* olmasından kaynaklıdır.¹⁶¹

Müellifin belirttiğine göre mârifelerin kalan kısımlarının *vaz*‘ı da yukarıdaki kategorinin altındadır. Buna göre zamirler, ism-i işaret ve ism-i mevsûller *vaz*‘-ı *âmm li-mevzû‘ leh hâss* ile *vaz*‘ edilmiştir. Harflerin de *vaz*‘ı bu kısımda yer almaktadır. Müellif verdiği bu lafızların *vaz*‘larının nasıl gerçekleştiğini karine meselesi bağlamında açıklar. Sayılan bu üç taksimin istikrâ yolu ile sabit olduğunu belirtirken aklî taksim gereği dördüncü kısım olan *vaz*‘-ı *hâss li-mevzû‘ leh âmm*ın ise mevcut olmadığını zikreder.¹⁶² Daha önce geçtiği üzere bu diğer risalelerde de geçen bir durumdur. Bu açıklamalardan sonra müellif mütekaddim ve müteahhir ulemanın müphem lafızlar meselesindeki ihtilafına değinir.¹⁶³

“Tetimme” başlığı altında risalede *mevzû‘a* göre *vaz*‘ taksimindeki *şahsî vaz*‘ın türleri sayıldıktan sonra *nev’î vaz*‘ın *vaz*‘-ı *hâss li-mevzû‘ leh hâss* kısmının var olmadığı zikredilir. Fakat risaleye göre bu kısma bir örnek olarak vâzı’nın yeni doğan

¹⁵⁹ A.e., s. 12.

¹⁶⁰ A.e., s. 13.

¹⁶¹ A.e., s. 13.

¹⁶² A.e., s. 13-14.

¹⁶³ A.e., s. 14.

bebek için bir isim oluşturmasının mümkün olacağı ن -س- ح lafızlarını vaz‘ etmesi tasavvur edilebilir. Müellif *nev‘î vaz‘*’ın ikinci kategorisi olan *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* için müştak kelimelerin hadese delâlet eden mâddelerinin vaz‘ını örnek verir. Daha sonra fiil vezninde gelenlerin yapıları itibarıyla ve ism-i fâil kalıbında gelen lafızların hey‘etleri itibarıyla bu kısımda yer aldığını ifade eder.¹⁶⁴ *Nev‘î vaz‘*’ın altındaki *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâssa* müellif müştak ve mürekkeblerin medlûllerine mâdde ve hey‘eti itibarıyla vaz‘ını örnek verir.¹⁶⁵

Risalede daha sonra medlûlü açısından vaz‘ incelenmiştir. Bu taksimde *küllî* ve *cüz‘î* olmak üzere iki kısım söz konusudur. *Küllî*ye delâlet eden lafızlar cins isim, masdar, müştak ve fiil olmak üzere dört kısımda incelenmiştir. Nitekim bu lafızların medlûlleri ya sadece zât, ya sadece hadestir ya da zât ve hadesin birleşmesidir.¹⁶⁶ Yalnızca zâta delâlet edenlere cins isimleri, yalnızca hadese delâlet edenlere masdarı, ikisine delâlet edenler ise müştakları ve fiilleri örnek veren risale bu şekilde zât ve hadesin birleşmesi söz konusu olduğuunda mutlaka bir nisbet olduğunu açıklar. Bu nisbet farklı şekillerle gerçekeşebilir. Müellif Ali b. en-Neccâr nisbetin nasıl kurulduğuuna dair ism-i fâil, ism-i mef‘ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl, ism-i zamân, ism-i mekân ve ism-i âlet üzerinden açıklamalarda bulunur. Bu şekilde nisbetin farklı yönlerinden incelenmesi eseri diğerlerinden farklı kılmaktadır. Müştaktan sonra fiili ele alan müellif, fiilde hades ve zaman arasındaki nisbetin hades yönünden düşünöldüğünü zikredip müştak olanda mülâhaza edilen kısmın zât olduğunu ifade eder.¹⁶⁷

Medlûlü cüz‘î olanlardan ‘alem, zamir, ism-i işaret, ism-i mevsûl ve harfi ele alan müellifin belirttiğine göre bu kelimelerin cüz‘îye delâlet etmelerinin vaz‘larının hem hâss hem de âmm olmasından ileri gelmektedir. Öncelikle medlûlü hâss olanlarda alem için açıklamalarda bulunan risale ister ‘alem-i şahıs ister ‘alem-i cins olsun ikisinin de cüz‘îlere delâlet ettiğini zikrederken bu iki kelime türü arasındaki vaz‘ açısından farklara değinir. Medlûlü, dışarıda gerçekeklik bulmak suretiyle kendi içinde bir mana olanlar, zihinde kendisi dışında bir şeye eklenerek düşünölür. İkinci bir

¹⁶⁴ A.e., s. 15.

¹⁶⁵ A.e., s. 16.

¹⁶⁶ A.e., s. 17-18.

¹⁶⁷ A.e., s. 18.

ihtimal olarak medlûl şayet kendi dışında bir mana ise dışarıda gerçekliğe sahip olmayıp sadece kendisi dışında başka bir manayla birlikte düşünülür. Eserde ikinci durumun örneği harflerin vaz‘ı iken ilk duruma müphem lafızların vaz‘ı örnek olarak getirilmiştir.¹⁶⁸ Müellif müphem lafızlar için karine mevzusunu da açıklar ve her birinin kullanımı için örnekler verir. Daha sonra “Tenbîh” başlığında gâib zamir ve ism-i mevsûlün karinelerinin ister hissî olsun ister aklî olsun kullanılabileceğini ifade eder. Fakat ism-i işaretlerin karinelerinin sadece hissî olması gerektiğini, şayet aklî bir şey olursa bu durumda mecaz olacağını ekler.¹⁶⁹ Müellif bu noktadaki açıklamalarıyla konuyla bağlantılı detayları da öğrenciye sunmaktadır.

Fâide kısmında müellif elif-lâm ile mârife ismin ve mârifeye muzâf olan ismin *nev‘î vaz‘la vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* ile vaz‘ edildiğini ifade eder. Zira vâzı‘ burada küllî bir mefhum düşünür ve manayı fertlere dağıtılacak şekilde vaz‘ eder. Müellif burada ayetlerde geçen elif-lâm ile mârife isimlerin vaz‘larına değindikten sonra mârifeye muzâf olan ismin de vaz‘ını bir cümle üzerinden açıklar.¹⁷⁰

Hâtime bölümünde ise çeşitli kelimelerin vaz‘ına değinen müellif alfabe harflerinin *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olarak vaz‘ edildiklerini, risalede sıklıkla geçen تعيين, تشخص, جزئي gibi kelimelerin de *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ile vaz‘ edildiklerini açıklar. Daha sonra ilim isimlerinin vaz‘ına değinen müellif fıkıh, nahiv, aruz gibi isimlerin her birinin belli kaidelerin karşısına vaz‘ edildiğini ifade eder. Bu ilimlere sonradan eklenen kaideler vaz‘ esnasında eksik olsa bile bu durumun vaz‘ını etkilemeyeceğini zikreder. Nitekim henüz doğmamış bir çocuk için زيد veya عمر gibi bir ismin vaz‘ edilmesi de mümkündür. Müellif الكافية, المنهج gibi kitap isimlerinin vaz‘ında da aynı durumun söz konusu olduğunu nakleder.¹⁷¹ القرآن ise mahsus bir kitabın ismi olup okuyanların değişmesiyle değişmez zira o Cebrail’in diliyle Hz. Muhammed’e (sav) indirilmiştir. Müellifin buradaki ifadelerine göre şayet Kur’an-ı Kerim Cebrail’in veya başkasının diliyle indirilmiş bir müşahhasan ibaret olsaydı o zaman okunanlar Kur’an’ın kendisi değil, benzeri olurdu. Sonuçta eserde ilim ve kitap isimlerinin alem olduğu sonucuna varılmıştır fakat bu isimlerin ‘alem-i cins mi ‘alem-

¹⁶⁸ A.e., s. 19.

¹⁶⁹ A.e., s. 20.

¹⁷⁰ A.e., s. 21.

¹⁷¹ A.e., s. 22.

i şahs mı olduğu konusunda ihtilaf vardır. Müellif Ali b. en-Neccâr bu bağlamda iki tarafın da görüşlerini tetkik eder. Bunun sonucunda bu lafızların ‘alem-i şahs olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁷²

Müellifin belirttiğine göre كتاب ve باب gibi bölüm isimlerinin vaz‘ı genellikle kitap isimleri gibi ‘alem-i cins ve ‘alem-i şahs gibi kabul edilmiştir. Ezher âlimlerinden Şemseddin el-Enbâbî (ö. 1314/1896) ise bu kelimelerin sıfat alabilmesi, başına elif-lâm gelebilmesi ve muzâf olabilmesi sebebiyle cins isim olduğunu öne sürmüştür.¹⁷³ Ali b. en-Neccâr, Enbâbî’nin bu görüşlerini eleştirmektedir. Ayrıca bu kelimelere verilen tenvinler de hikâye tenvinidir, sarf tenvini¹⁷⁴ değildir. Âlimlerin كتاب kelimesinin anlamı için “genellikle bâb ve fasıllardan oluşan özel lafızlar” kanaatinde olduklarını zikreden müellif, söz konusu lafızlara delâlet eden her şeyin كتاب olarak isimlendirilmez ise bu tanımın anlamsız olacağını ifade eder. باب ve diğer kelimeler için de aynı kanaattir. Daha sonra risaleyi “*En doğrusunu Allah bilir, dönüş ancak onadır.*” ifadesi, salat-ı selam ve hamd ile bitirir.¹⁷⁵

C. Eserin Değerlendirmesi

Müellif Ali b. en-Neccâr’ın *Risâletün fî ‘ilmi’l-vaz‘* isimli eseri öğrencilere vaz‘ ilminin öğretilmesi amacıyla yazılmış bir eserdir. Eserin vaz‘ ile ilgili neredeyse tüm konuları kapsadığı görünmektedir. Yalnızca vâzı‘a göre vaz‘ taksimine yer verilmemiştir. Müellif Ali b. en-Neccâr *nev‘î vaz‘* da *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâssın* mevcut olmadığı görüşündedir fakat yine de mevcut olmasına ihtimal vermektedir. Ayrıca kendisinin müteahhir ulemanın görüşlerini benimsediği açıkça görünmektedir. Bunun yanında özellikle müştak ve fiil konusundaki nisbet olgusunda sunduğu açıklamalar ve katılmadığı görüşlere yönelik yaptığı eleştiri ve temellendirmeler eseri güçlü kılan özelliklerinden görünmektedir.

¹⁷² A.e., s. 23.

¹⁷³ A.e., s. 24.

¹⁷⁴ Hikâye tenvini, tenvinle serdedilen lafzın aynı haliyle aktarılmasıdır. Sarf tenvini ise temekkün tenvini olarak da bilinen mu‘reb ve munsarif isimlerin sonuna gelen tenvindir. Bkz.: R. Resul Sevinç, “Arapçada Türlüne Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı”, *Ekev Akademi Dergisi*, C.XVI, No:51, 2012, s. 307-324.

¹⁷⁵ A.e., s. 24.

III. Yusuf ed-Dicvî (ö. 1365/1946) ve Hulâsatü ‘ilmi’l-vaz’ İsimli Eseri

A. Yusuf ed-Dicvî’nin Hayatı

Yusuf b. Ahmed b. Nasr ed-Dicvî, Mısır’ın Kalyûb şehrinin Dicve köyünde 1870 yılında doğmuştur. 1885 yılında Ezher’de eğitimine başlamış ve Harun Abdürrâzık el-Bincâvî (ö. 1336/1918) ve Selîm el-Bişrî (ö. 1335/1917) gibi birçok büyük âlimden dersler almıştır. 19 Ekim 1900 tarihinde Ezher’de eğitim faaliyetlerinin başına geçen Yusuf ed-Dicvî, Ezher Kıdemli Âlimler Kurulu üyesi olmuş ve Ebu’l-Fazl el-Cîzâvî’nin (ö. 13466/1927) vefatından sonra Ezher’in Maliki şeyhi olmuştur. Ezher’de tefsir, hadis, felsefe gibi alanlarda dersler veren ve birçok âlimle yakın bağ kuran müellif *Hulâsatü ‘ilmi’l-vaz’*, *Tenbîhü’l-mü’minîn li mehâsini’d-dîn*, *Sebilü’s-se‘âde* gibi eserler bırakmıştır. Ayrıca müellifin vefatından sonra dağınık suretteki diğer eserleri Ezher’in büyük âlimlerinden Abdülhalîm Mahmûd’un (ö. 1398/1978) emriyle *Mefâhîm İslâmiyye: Makâlât ve Fetâvâ* isimli iki ciltlik bir kitapta toplanmıştır.¹⁷⁶

B. Hulâsatü ‘ilmi’l-vaz’ ve Muhtevâsı

Müellifin *Hulâsatü ‘ilmi’l-vaz’* isimli eseri vaz’ alanında yazdığı tek eser olup ilmî çevrelerde rağbet görmüştür. Nitekim eserin Türkçeye çevirisi Soner Gündüzöz editörlüğünde 2022 yılında Ravza Yayınevinden yayınlanmıştır.¹⁷⁷

Hulâsatü ‘ilmi’l-vaz’ eserinin Mektebetü’l-Kahire’den çıkan baskısının kapağında bu kitabın Ezher kitap kontrol komisyonuna sunulduğu ve 13 Şubat 1920’de kabul edildiği bilgisi yer almaktadır. Kitabın ön sözüne besmele ve hamdele ile başlayan müellif bu kitabı din eğitimi verilen talebeler için kaleme aldığını ifade eder. Her seviyeden öğrencinin kitaptan faydalanmasını temenni ederken dikkat ettiği

¹⁷⁶ Üsâme el-Ezherî, a.g.e., c. 5, s. 57-75.

¹⁷⁷ Yusuf ed-Dicvî, *Hulâsatü ilmi’l-vaz’ İslam Düşüncesinde Vaz’ İlminin Kuramsal Boyutları*, ed. Soner Gündüzöz, Ravza Yayınları, İstanbul, 2021.

hususun ezberlenmiş kalıp ifadeler değil, meselelerin iç yüzünü açıklamak olduğunu vurgular.¹⁷⁸

Dicvî, mukaddime bölümünde vaz'ın sözlükteki "bir şeyi bir yere koymak, doğurmak, düşürmek" anlamlarını verirken ıstılahta "lafzı mananın karşısına tayin etmek" anlamına geldiğini zikreder. Bu şekilde bu tayin işleminin bilinmesi durumunda lafızdan o mana anlaşılır. Müellif vaz' ilminin Arapça lafızların *şahsîlik-nev'îlik*, umum-husus durumlarını inceleyen ilim olduğunu, faydasının ise vaz' durumlarını bilmek olduğunu zikreder. Bu ilmin Arap dili ilimlerinden olduğunu Arapça lafızlarla ilgilenmesiyle gerekçelendirir.¹⁷⁹

Mukaddimededen sonra ilk taksime geçen müellif mevzû' açısından vaz'ı ele alır. Burada *şahsî* ve *nev'î* ayrımını yaparken mananın şahsîliği ile lafzın şahsîliği arasında bir alaka olmadığı hususunu da vurgular. *Şahsî vaz'* a زيد ve إنسان lafızlarını örnek verirken *nev'î vaz'* da ism-i fâil ve ism-i mefulün vaz'ını zikredip açıklamalarını yapar. Bunun yanında *nev'î vaz'* kategorisi altına giren lafızların tek bir vaz' ile vaz' edildiğini vurgular. *Nev'î vaz'* altında ayrıca mecaz, kinaye ve terkiplerin vaz'larını da ele alır.¹⁸⁰

İkinci taksim olarak vaz'ı *tahkîkî* ve *te'vîlî* olarak ikiye ayıran müellif *tahkîkî vaz'* da karineye ihtiyaç duyulmaksızın manaya delâlet olduğunu, *te'vîlî* olanda ise karine vasıtasıyla delâletin gerçekleştiğini açıklar. Bu bağlamda mecazların tümünün *nev'î vaz'* ile vaz' edildiğini ve hakikatlerin *tahkîkî* olarak vaz' edildiğini ifade eder. *Tahkîkî* olarak vaz' edilen lafız hem *şahsî* hem de *nev'î* olabilir fakat *te'vîlî vaz'* daima *nev'î* olur. Mürekkebe ve müştak lafızlar ise ister hakikat ister mecaz ifade etsin her koşulda *nev'î* olarak vaz' edilir. Mürekkebe lafızları oluşturan lafızlar ise *nev'î* veya *şahsî*, *tahkîkî* veya *te'vîlî* olabilir.¹⁸¹

Üçüncü taksim olarak müellif *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss*, *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* ve *vaz'-ı âmm li mevzû' leh hâss* olmak üzere mevzû' lehe göre vaz' taksimini ele alır. Müellifin ifadelerine göre *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss* için mevzû' leh hariçte bulunsun veya bulunmasın mananın hususiyetinin düşünülmesi söz

¹⁷⁸ Yusuf ed-Dicvî, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁷⁹ **A.e.**, s. 3.

¹⁸⁰ **A.e.**, s. 4-7.

¹⁸¹ **A.e.**, s. 7.

konusudur. زيد ve عمر gibi özel isimler veya daha doğmamış bir bebeğe isim verilmesi bunun örneğidir. Bu isimler vaz‘ edilirken taayyün hâricidir. Bir diğer yandan taayyün zihnî de olabilir, bu bağlamda müellif ‘alem-i cinsleri *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* altında ele alır. *Vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* için cins isimlerin vaz‘ına değinen Diccî, *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* için küllî bir durumun cüz’iler için *âletü’l-istihdâr* vasıtasıyla vaz‘ edildiğini ifade eder. Burada ism-i işaret, zamir, ism-i mevsûl ve harflerin vaz‘ını ele alarak mevsû‘ lehin küllî manalar değil, cüz’iler olduğunu vurgular. İlk kısım olan *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* ile arasındaki farkı ise bu kısımdaki cüz’ilerin ilk kısımdaki gibi tek bir cüz’î olmayıp birden fazla olmasıyla açıklar.¹⁸²

“İzâh ve Tetmîn” başlığı altında müellif, Teftâzânî ve diğer mütekaddim ulemanın üçüncü kısmın varlığını kabul etmediğini, bu kelimelerin vaz‘ının *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olduğu görüşünde olduklarını zikreder. Bunun yanında İcî ve Seyyid Şerif Cürcânî’nin mütekaddim ulemanın bu görüşünü şu sorunlara sebebiyet vereceği için reddettiklerini açıklar:

1. Şayet bu lafızlar (ism-i mevsûl, zamir, harf, ism-i işaret) *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olarak vaz‘ edilmiş olsalardı hiçbir zaman vaz‘ edildikleri manada kullanılamayacaklardı. Oysaki bu kelimeler cüz’iler için kullanılmaktadır.

2. Harflerin manaları küllî olsaydı o zaman harf değil, isim olurlardı ve manalarının anlaşılması için başka bir şeye ihtiyaç duyulmazdı. Halbuki durum bunun aksinedir.

3. İlk sebepten hareketle, bir lafzın mevsû‘ lehi için kullanılamaması anlamsızdır. Diğer bir deyişle lafız en azından vaz‘ edildiği mana için birkaç yerde kullanılabilmelidir.

4. Zamir, ism-i işaret ve ism-i mevsûller küllîye delâlet etselerdi o zaman mârife değil, nekre olurlardı.

Bu sebeplerden dolayı vaz‘ taksiminde müteahhir ulemâ tarafından üçüncü bir kategori açılmış ve *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* ortaya çıkmıştır.¹⁸³ Müellifin

¹⁸² A.e., s. 8-9.

¹⁸³ A.e., s. 9-11.

burada müteahhir ulemanın sebeplerini sıralaması eseri aynı metotla yazılan ve tezde incelenen iki eserden ayırmaktadır.

Yusuf ed-Dicvî, müteahhir ulemanın *nev'î vaz' için vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss* ve *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* türlerini de kabul ettiklerini zikreder. Bu bağlamda *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* altında mazi fiilin geçmiş zaman için vaz'ını zaman ve nisbete mutlak olarak delâletini caiz görmezlerken bu zaman ve nisbetin bir kısmına delâletini caiz görmüşlerdir. *Nev'î vaz'*ın *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss*ına vâzı'ın “ح-س-ن” seslerinden oluşan bütün mürekkeb lafızların bu sesler hangi sıralamayla gelirse gelsin bir zâta delâlet etmesi üzerine vaz' ettim” demesi suretiyle vaz' etmesini örnek olarak verir. Dicvî, müteahhir ulemanın bu görüşlerini tekellûf ve imkansıza yakın olarak görmektedir.¹⁸⁴

Eserde “Netîce Muhtasara li-Mecmû'î mâ Tekaddem” başlığına geçen müellif önceki meselelerin genel bir özetini sunarken vaz'ın *şahsîliğinin* lafzın şahsının düşünülmesiyle *nev'îliğinin* ise lafzın umumuyla olduğunu ifade eder. Mevzû' lehin cüz'î olmasıyla vaz'ın *hâss* olduğunu, küllî bir vechin düşünülmesiyle *âmm* olduğunu zikreder. *Tahkîkî* vaz'da delâletin lafzın bizzat kendisinden kaynaklandığını, *te'vîlî* vaz'da ise delâletin karineyle gerçekleştiğini tekrar eder.¹⁸⁵ Müellifin bu bağlamda özetleme tekniğiyle öğrencilere öğrendiklerini tekrarlatmak istemiştir.

Dördüncü taksim olarak medlûle göre vaz'ı ele alan risalede vaz' *küllî* ve *cüz'î* olarak ikiye ayrılmıştır. *Küllî* olanda manada iştirâkin düşünülebilmesi söz konusuysa *cüz'î*de böyle değildir. *Küllî*ye delâlet edenler arasında hadese, zâta veya ikisinden oluşan terkibe yahut bu terkibe mülhak olanlar mevcuttur. Hadese delâlet edenler altında masdarları ele alan müellif, bu lafızların *şahsî* olarak *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* olarak vaz' edilmesini gerekçeleriyle açıklar. Daha sonra cins ismin masdarın ve müştakın karşıtı olduğunu ve bu lafızların küllîye delâlet edip *şahsî* olarak *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* ile vaz' edilmesini gerekçeleriyle ilgili başlıkta ele alır.¹⁸⁶

Müştak lafızlar hakkında başlık açılan eserde zât ve hades açıklandıktan sonra mâddeleri açısından müştakların *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm* ile vaz' edildiği

¹⁸⁴ A.e., s. 11-12.

¹⁸⁵ A.e., s. 12.

¹⁸⁶ A.e., s. 13-15.

sebepleriyle beraber anlatılmıştır. Devamında ise müştakların mâddelerinin hey’ete sunulmuş olması gerektiği ifade edilmiştir. Nitekim kök harfler hadese delâlet etmeksizin de var olabilir. Ayrıca müştak lafızlar hey’etleri açısından *nev’î* olarak *vaz’-ı âmm li-mevzû’ leh âmm* olarak *vaz’* edilmiştir.¹⁸⁷ Risale bu duruma örnek olarak mübalağalı ism-i fâil ve ism-i âletin *vaz’*ını ele almıştır.

Müştak lafızların ardından Dicvî, fiilin *vaz’*ı için mâddeleri açısından *nev’î* ve *vaz’-ı âmm li mevzû’ leh âmm* olarak *vaz’* edildiğini zikreder. Zaman ve nisbeti açısından ise yine *vaz’-ı âmm li mevzû’ leh âmm* olarak *vaz’* edildiğini ifade eder. Bu açıdan Dicvî’nin mütekaddim ulema ile aynı görüşte olduğu görülmektedir. Dicvî, burada fiil ve müştak arasındaki farklı müstakil bir başlık altında ele almıştır. Bu bağlamda aralarındaki fark fiilde ilk olarak nisbetin itibara alınması, müştakta ise zât kısmının itibara alınmasıdır. Ayrıca müştak hem zâta hem de hadese delâlet ederken fiil *vaz’*ı itibarıyla yalnızca hadese delâlet eder. Müellif fiilin zâta delâletinin ise *vaz’î* değil *iltizâmi* delâlet olduğunu vurgular. Fiiller *mahkûmun bih* olurken müştaklar hades yönleri sebebiyle hem *mahkûmun bih* hem de zât yönleri sebebiyle *mahkûmun aleyh* olabilir.¹⁸⁸ Müellifin bu ifadelerinde dil-mantık ilişkisi kurduğu görülmektedir.

Müellif “Tenbîh” olarak müştak lafızların *vaz’*ındaki ifadelerinin cumhurun görüşü olduğunu, bazı âlimlerin ise *nev’î vaz’*ın tümünü *vaz’-ı âmm li-mevzû’ leh hâss* olarak kabul ettiklerini not etmiştir. Müellif konuları ele alırken bu görüşlerden birisini tercih edip ilerleyen sayfalardaki bilgilerin bu görüş üzerinden verileceğine dair okuyucuyu uyarır.¹⁸⁹ Eser bu yönüyle temel ihtilaflardan birine değinirken okuyucunun eseri takip konusundaki farkındalığını artırmaktadır.

Risale cüz’îye delâlet edenler arasında ‘alem-i şahs, ism-i işaret, zamir, ism-i mevsûl ve harfleri zikreder. “Fâide” başlığı altında ism-i işaret, ism-i mevsûl ve zamirlerin manalarının cüz’î olması bakımından harflerle ortak olduğunu ve *vaz’-ı âmm li-mevzû’ leh hâss* olarak *vaz’* edildiğini ifade eder. Harfler ise diğerlerinden tek başına manasının olmaması yönüyle ayrılmaktadır. İsm-i mevsûl, ism-i işaret ve

¹⁸⁷ A.e., s. 16-18.

¹⁸⁸ A.e., s. 20.

¹⁸⁹ A.e., s. 21.

zamirlerin vaz‘ında karinenin belirleyiciliğine değinirken karine olmasaydı bu lafızların vaz‘ı gereğince her bir cüz’îye vaz‘ edilmesi gerekeceğini de zikreder.¹⁹⁰

Dicvî, “el-Kelâm ‘ale’l-Me‘ârif ve’n-Nekirât” başlığı altında okuyucuya yeni bir malumat verilmeyeceğini belirtip bahsi geçen bilgilerin pratiğini yapmasını önerir.¹⁹¹ Buradan müellifin okuyucudan tüm metni takip etmesini istediği görülmektedir.

Zamirlerin vaz‘ına geçen müellif zamirlerin *vaz‘-ı âmm li mevzû‘ leh hâss* olarak vaz‘ edildiğini *âletü’l-vaz‘* üzerinden gerekçeleriyle beraber açıklar. ‘Alem-i şahs ve ‘alem-i cinsin *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* ile, elif-lâmlı isim ve münâdânın ise *nev‘î vaz‘* ile *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* olarak vaz‘ edildiğini izah eder. Bunun yanında izafet terkiplerinin de *nev‘î vaz‘* şeklinde *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ile vaz‘ edildiğini ifade ederken izafete girmeden önce muzâf ve muzâfun ileyh olan lafızların ayrıca kendi vaz‘larının olduğunu ve *şahsî* veya *nev‘î* olabileceğini vurgular. Müellif terkibe giren lafızların iki vaz‘ını karıştırmaması konusunda okuyucuya فَقَطَّنْ وَلَا تَغْفُلْ yani “İdrakine var ve dikkatli ol!” şeklinde uyarı yapar.¹⁹²

Nekre kelimeler için ayrı bir başlık altında *şahsî* olarak *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ile vaz‘ edildiğine değinen müellif tesniye ve cemi isimler, ism-i tasgîr ve ism-i mensûb için *nev‘î vaz‘* da *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* olarak vaz‘ edildiğine ilgili başlıklarında değinir.¹⁹³

Harfler konusuna gelince harflerin tek başına anlaşılmayan manalara vaz‘ edildiğini ifade eden müellifin belirttiğine göre harflerin manaları kendisi için değil, başkasının hâlinin bilinmesi için mülâhaza edilir. Müellif bu durumu من harf-i ceri üzerinden açıklarken diğer harflerin vaz‘ını okuyucunun kıyasına bırakır.¹⁹⁴ Harfin manasının anlaşılmasını kendisi dışındakinin manasının anlaşılmasına bağlı olduğunu bir kez daha tekrar ederken dilcilerin “الحرف كلمة دلَّت على معنى في غيره” şeklindeki tanımlarında في harf-i cerrinin sebebiyet manasında kullanıldığını ifade eder. Böylece bu tabirin anlamı şu olur: “Harf, kendisi dışındaki bir şey sebebiyle bir manaya delâlet

¹⁹⁰ A.e., s. 22.

¹⁹¹ A.e., s. 22.

¹⁹² A.e., s. 23-24.

¹⁹³ A.e., s. 25-27.

¹⁹⁴ A.e., s. 27-28.

eden kelimedir.” Müellifin belirttiğine göre harf, kendisi dışındaki bir manaya delâlet etmesi sebebiyle *mahkûmun bih* veya *mahkûmun aleyh* olmaya uygun değildir. Dicvî, burada Seyyid Şerif Cürcânî’nin *Risâle fî tahkîki ma‘ne‘l-harf* isimli risalesinde açıkladığı ayna metaforuna atıf yapar. Bu bağlamda harfler tıpkı ayna gibidir, sadece kendisi dışındakileri yansıtabilir.¹⁹⁵

Müellif Dicvî, ayrıca müteahhir ulemanın sıraladığı şu sebeplerle harflerin cüz’îlere vaz‘ edilmesini savunduklarını açıklamaktadır: Şayet harflerin medlûlü küllî olsaydı harfler isim olurlardı, hiçbir zaman vaz‘ edildikleri manada kullanılmazlardı ve hakikatleri bulunmayan mecazlar olurlardı. Müellif ayrıca İcî’nin risalesinde ele aldığını zikrettiği ism-i mevsûl, ism-i işaret ve zamirlerin vaz‘ına burada yer verirken *âletü’l-vaz‘* kavramını irdeler. Harflerin vaz‘ını bu şekilde aktardıktan sonra alfabe harflerinin ise bu şekilde vaz‘ edilmediğini, aslında vaz‘larının da bir şeye delâlet etmediğini ifade ederken bu konuya değinme sebebinin sadece Semerkandî ve diğerlerinin bu konuyu ele alması olduğunu zikreder.¹⁹⁶ Öte yandan Dicvî’nin çağdaşı bazı eserlerde alfabe harflerinin *vaz‘ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* kabîlinden vaz‘ edildiği görüşü mevcuttur.

Müellif eserde ele alınan konuların tümünün anlatıldığını ve öğrenciye konuları daha iyi anlaması için bir özet sunacağını söyler. “Hulâsa Bedî‘a” ismini verdiği özetle müellif yedi madde sunmaktadır.

Birinci madde *şahsî-tahkîkî* vaz‘ın *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* kısmında ‘alem-i şahsın ve bir görüşe göre ‘alem-i cinslerin bulunmasıyla ilgili olup ikincisi *şahsî* vaz‘ın *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* kısmına cins isimler, masdarlar, masdar isimleri ve bir görüşe göre ‘alem-i cins girmesi hususundadır.¹⁹⁷

Üçüncü olarak *şahsî* vaz‘da *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* kısmında ism-i işâret, ism-i mevsûl, zamirler ve harflerin bulunduğu değinen müellif nekre kelimelerin *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ile vaz‘ edilmesini açıklar.¹⁹⁸

¹⁹⁵ A.e., s. 28.

¹⁹⁶ A.e., s. 30-31.

¹⁹⁷ A.e., s. 32.

¹⁹⁸ A.e., s. 32.

Dördüncü maddede *nev'î-tahkîkî vaz* 'da *vaz' -ı hâss li-mevzû* ' leh *hâss* için neredeyse örneğinin bulunmadığını, muhakkiklerin zorlama yorumlarla buraya örnek verdiğini ifade eder.¹⁹⁹

Beşinci madde olarak yine *nev'î vaz* 'da *vaz' -ı âmm li-mevzû* ' leh *âmm* için müştak kelimeleri, mâddeleri bakımından fiilleri, sıfat tamlamalarını, izafetleri, inşâî ve haberî cümleleri örnek olarak verir.²⁰⁰

Müellif altıncı maddede *nev'î vaz* 'ın *vaz' -ı âmm li-mevzû* ' leh *hâss* kısmı için fiillerin hey'etleri, elif-lâmlı kelimeler, tesniye ve cemiler, ism-i tasgîr ve ism-i mensûbları örnek olarak verirken son maddede *te'vîlî vaz* 'da *vaz' -ı âmm* olanlara mecaz ve kinayeleri örnek gösterir. Zikrettiği bu hususların müteahhir ulema tarafından kabul edildiğini ekler.²⁰¹

Dicvî, eksik kaldığını düşündüğü bazı kısımları izah etmek için birkaç fâide daha zikreder. İlk olarak ilim isimlerinin nasıl *vaz* ' edildiği hususundaki tartışmaları ele alırken bunların cins isim veya 'alem-i cins olarak değerlendirildiğini zikreder.²⁰² İlim dallarının isimlerinin *vaz* ' ı konusunda yaptığı açıklamalar eserin tartışmacı üsluba sahip olduğunu göstermektedir.

"Fevâid Mütemmime" başlığı altında müellif 'alem-i cins ve cins isim arasındaki farkı Sabbân'ın (ö. 1206/1792) görüşü üzerinden açıklamaktadır. Buna göre *vâzî* ' , 'alem-i cinsten mahiyetteki belirginliği mülâhaza ederken, cins isimde dışarıda birçok ferdi kapsamasını itibara alır. Bundan dolayı 'alem-i cins mârife muamelesi görür, gayrı munsarif olabilir, sâhibü'l-hâl olabilir.²⁰³

İkinci fâide olarak müellif kitap ve ilim isimleri gibi isimler hakkında Sabbân'ın bunları 'alem isim olarak kabul ettiğini ve bu görüşün meşhur olduğunu belirtir. Müellife göre bu kelimelerin mahiyeti tam olarak bilinmeyen manalara *vaz* ' ı tıpkı doğmamış bir çocuğa isim vermek gibidir. Kitapların içindeki bölüm isimlerinin de 'alem isim olduğunu iddia edenlerin bulunduğunu ifade ederken Dicvî, bu kelimelerin mahiyetlerinin bilinmesi ile mârife/nekrelik arasındaki farklarına değinir.

¹⁹⁹ A.e., s. 33.

²⁰⁰ A.e., s. 33.

²⁰¹ A.e., s. 33.

²⁰² A.e., s. 34-35.

²⁰³ A.e., s. 36.

Anlatım boyunca okuyucuya sorular sorarak düşünmeye sevk eden müellif مسألة ve فصل gibi lafızların tıpkı nekreler gibi muamele gördüğü kanaatindedir.²⁰⁴

Üçüncü fâidede mârife kelimelerin hem haricî hem de zihnî varlıklar için vaz‘ edilebileceğini, dış dünyada var olmayan nekrelerin ise zihnî varlıklar için olduğunu ifade eden müellif عنقاء kelimesinin vaz‘ını örnek olarak verir. Dicvî’nin aktardığına göre dış dünyada var olan nekreler için üç farklı görüş mevcuttur: İlki nekrelerin haricî mana için vaz‘ edildiği, ikincisi zihnî manalara vaz‘ edildiği, üçüncüsü ise hem haricî hem de zihnî manalara vaz‘ edildiğidir.²⁰⁵

Dicvî, literatürde yer alan *gayr-ı kasdî vaz‘* konusunda Teftâzânî ve Cürcânî arasındaki görüş ayrılığına değinip Cürcânî’nin görüşünün muhakkik âlimlerce kabul edildiğini ifade etmektedir.²⁰⁶

Beşinci ve son fâide olarak vâzı‘ın mahiyeti meselesini irdeleyen müellif bu tartışmanın cins isimler ekseninde döndüğünü belirtir. İlk etapta insanlara zorunlu olan şeylerin bildirildiği daha sonra insanların kendi gelişmişliklerine göre lafızları vaz‘ ettiğini ifade eden müellif yeni varlıklar ortaya çıktıkça mana ve lafızların arttığını ifade eder. Bu sebeple birçok eşyanın ismi Arapça değildir çünkü diğer milletler kendi gelişmişliklerine göre yeni kelimeler vaz‘ etmişlerdir. Müellifin bu meseleyi kendi dönemiyle irtibatlandırarak açıklaması dikkat çekici görünmektedir. Dicvî, hamd ve salât ve selam ile eserini noktalar.

C. Eserin Değerlendirmesi

Yusuf ed-Dicvî’nin *Hulâsatü’l-vaz‘* isimli eseri, 20. yüzyılda üniversitede okutulmak üzere yazılan bir ders kitabı olması bakımından ön plandadır. Bunun yanında Ezher uleması tarafından telif edilen risalelere göre nispeten daha hacimli görünmektedir. Müellifin eserinde vaz‘ ilmiyle ilgili neredeyse tüm meselelere değindiği, ihtilaflı meselelerde problemlerin ana kaynağına işaret ettiği, birçok yerde eleştirel tutumla görüşleri mukayese ettiği aşıkardır. Dicvî’nin ihtilaflı meselelerde güçlü temellendirmelerde bulunması ve tarafların delillerini detaylıca zikretmesi öne

²⁰⁴ A.e., s. 36-38.

²⁰⁵ A.e., s. 38-39.

²⁰⁶ A.e., s. 39.

çıkan diğer hususlardandır. Müellifin bu eserinin ilim dünyasında sık sık başvurulmuş bir kaynak olması, vaz‘ ilmiyle alakalı konuların çoğunu ihtiva etmesi ve okuyucuya sunduğu basit ve anlaşılır üslupla meselelere ışık tutması ile yakından ilişkili olmalıdır.

IV. Muhammed el-Hüseynî ez-Zevâhirî (ö. 1365/1946) ve Mûlahhasun fî ‘ilmi’l-vaz‘ İsimli Eseri

A. Muhammed el-Hüseynî ez-Zevâhirî’nin Hayatı

Muhammed el-Hüseynî ez-Zevâhirî, Mısır’ın Şarkiye ilindeki Kefrû’z-zevâhirî isimli köyde dünyaya gelmiştir. Soyu Filistinli Nüfey‘ât kabilesine dayanmaktadır. İlimle iştigal eden bir aileden gelen müellifin babası ve dedesi Ezher’in büyük âlimlerindendir. Bunun yanı sıra ağabeyi Muhammed el-Ahmedî ez-Zevâhirî Ezher şeyhliği yapmıştır. Müellif Ezher’de okumuş, sonra Tanta’da el-Ahmedî Camii’nde eğitimine devam etmiştir. 1903 yılında ilmî icazet almış, 1904’te Ezher’in Tanta’daki el-Ahmedî şubesinin lise bölümünde müderrislik yapmaya başlamıştır. Daha sonra terfi alarak dini okullarda müfettişlik görevini üstlenen Zevâhirî, Ezher’de Usulü’l-dîn Fakültesi’nde ders vermeye başlamıştır. 1946 yılında Kahire’de vefat etmiş ve Karâfetü’l-Mücâvirîn’e defnedilmiştir. Eserleri kelim, edebiyat tarihi, tefsir ve vaz‘ alanlarındadır. *Târihu edebi’l-luğati’l-Arabiyye min sadri’l-islâm ilâ ‘asrina hâzâ, et-Tahkîkû’t-tâm fî ‘ilmi’l-kelem, et-Tahkîkâtü’l-vâziha fî sûreti’l-Fâtihâ ve evâili sûreti’l-Bakara ve Âyeti’l-kürsî, el-Kavlü’s-sedîd fî tefsiri âyeti’n-nesh ve’t-talâk ve’r-ribâ mine’l-Kur’âni’l-mecîd* ve *Mûlahhasun fî ‘ilmi’l-vaz‘* eserleri arasında bulunmaktadır.²⁰⁷

B. Mûlahhasun fî ‘ilmi’l-vaz‘ ve Muhtevâsı

Mûlahhasun fî ‘ilmi’l-vaz‘ tespit edildiği kadarıyla Muhammed ez-Zevâhirî’nin vaz‘ alanında kaleme aldığı tek eserdir. Eserin ilk baskısının üzerine

²⁰⁷ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A’lâm*, Beyrut, Dârü’l-İlm Li’l-Melâyîn, 2002, c. 6, s. 108.; Muhammed el-Hüseynî ez-Zevâhirî, *Mûlahhasun fî ‘ilmi’l-vaz‘*, Kuveyt, Dârü’z-Zâhiriyye, 2018, s. 5-6.

eklemeler yapılarak ikinci kez Mısır'da Muhammed Muhammed Matar Matbaası'nda basılmıştır. Eserin ikinci baskısı Dârü'z-Zâhiriyye tarafından Kuveyt'te 2018 yılında yeniden neşredilmiştir.²⁰⁸

Eserine besmele ile başlayan Zevâhirî, mukaddimede bu eseri öğrencilerin müfredatta yer alan vaz' dersini anlamalarını kolaylaştırmak için kaleme aldığını ifade etmektedir. Buradan hareketle bu eserin bir ders kitabı niteliği taşındığı görülmektedir. Vaz' ilmindeki ilkeler hakkında konu açan müellif bir lafızdan mananın anlaşılması için lafzın mananın karşısına tayin edilmesi ve bu tayinin bilinmesi gerektiğini zikreder. Vaz' ilminin ise çok sayıda cüz'ünün vaz'larının bilinmesi için bir kıstas olarak ortaya konulduğunu, bu ilimle Arapça lafızlardaki *şahsîlik-nev'îlik*, umum-husus gibi yönlerin bilindiğini ifade eder. Vaz' ilminin mevzusunu Arapça lafızlar olarak zikrettikten sonra bu ilimden elde edilecek faydayı okuyucunun anladığını varsayarak bu ilmin faydalarından birinin de hakikat ve mecazın bilinmesi olduğunu belirtir.²⁰⁹ Öte yandan vaz' ilminin faydaları arasında hakikat ve mecazın bilinmesinin sayılamayacağını, bunun beyan ilminin görevi olduğunu savunan Zevâhirî'nin çağdaşı âlimlerin bulunduğunu buraya kaydetmek gerekir.

Mukaddimeden sonra vaz'ın kısımlarına giriş yapan müellif öncelikle vaz'ın sözlük ve ıstılah manasına değinir. Bu tanımlar daha önceki risalelerde geçen tanımlarla aynıdır. Müellif, ıstılah manasında yer alan karineli ve karinesiz delâlet detayından hareketle vaz'ın *tahkîkî* ve *te'vîlî* türlerine değinir. *Tahkîkî* vaz'ın mevzû'u itibarıyla *şahsî* ve *nev'î* olarak isimlendirildiğini zikrederken *şahsî* vaz' için dışarıda ister bulunsun ister varlığı takdir edilsin 'alem isim, ism-i işaret ve cins ismi örnek verir. Ayrıca *şahsî* vaz'da mananın cüz'î veya küllî olmasının arasında bir fark olmadığını zikreder. Daha sonra *nev'î* vaz'ın altında müştak kelimeleri örnek olarak verir.²¹⁰

Zevâhirî, *şahsî* vaz'ın umum ve husus açısından dörde ayrıldığını zikreder. İlk olarak *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâss*ta alem isimleri, daha sonra *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* için ism-i işareti örnek olarak verir. *Vaz'-ı âmm li-mevzû' leh âmm*

²⁰⁸ Muhammed el-Hüseynî ez-Zevâhirî, **Mulahhasün fî 'ilmi'l-vaz'**, Kuveyt, Dârü'z-zâhiriyye, 2018, s. 8.

²⁰⁹ A.e., s. 9.

²¹⁰ A.e., s. 10-11.

olarak cins isimleri zikrettikten sonra *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh âmm*ın mevcut olmadığını sebebiyle beraber açıklar. Daha sonra aynı taksimi *nev‘î vaz‘* için de zikreden müellif *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* için örnek olarak ح-س-ن lafızlarının belli bir zâta delâlet etmek üzere *vaz‘*ını örnek verir. Bu örnek daha önceki zikredildiği üzere incelenen bazı eserlerde de geçmektedir. Müellif *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâssa* fiilin hey’etiyle mazi zamana delâletini örnek vererek açıklar. *Vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmma* gelince isnâd terkiplerinin hey’etlerinin mutlak sübuta delâlet etmesini örnek verir ve son kısım olan *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh âmm*ın mevcut olmadığını tekrar vurgular. Bunun yanında *te‘vîlî vaz‘*ın daima *nev‘î vaz‘* kategorisine girdiğini açıklar.²¹¹

Mârifelerin *vaz‘*ı için öncelikle ‘alem ismi ele alan risale hem ‘alem-i şahs hem de ‘alem-i cinsin *şahsî vaz‘* ile *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* ile *vaz‘* edildiğinden bahseder. Kitap, ilim isimlerinin *vaz‘*ındaki ihtilafı ele alıp kimi âlimlerin bu lafızları ‘alem-i şahs kimi âlimlerin kitap isimlerini ‘alem-i cins olarak, kimisinin de cins isim olarak kabul ettiğini zikredip kendisinin ‘alem-i şahs olduğu kanaatinde olduğunu ifade eder.²¹² Kitap bölümü isimleri hakkında ise şayet طهارة ve زكاة lafızları gibi zikredildiğinde belirli bir şeye delâlet ediyorsa ‘alem olacağını zikreder. Bir diğer yandan فصل , فرع , مسألة gibi lafızların ise ‘alem değil nekre olduğuna bu kelimelerin elif-lâm ve tenvin alabilmelerini sebep gösterir.²¹³ Buradan müellifin, çağdaşlarından bazılarıyla farklı görüşte olduğu görülmektedir.

Zamir, ismi işaret ve ism-i mevsûlün *vaz‘*ına değinen müellifin bu hususta aktardığı ilk görüş *vaz‘*larının *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* olması yönündedir. İkinci görüş ise *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olması yönündedir. İki tarafın da delillerini öne süren müellifin ikinci görüşe gelen itirazları zikrederek ilk görüşü benimsediği anlaşılmaktadır. “Tetimme” başlığında ise ism-i işaret, zamir ve ism-i mevsûlün tek başına manalarının anlaşıldığına değinir. Bu lafızlar bir cümlede hem *mahkûmun bih* hem de *mahkûmun aleyh* olabilirler, başka lafızlara ihtiyaç duymazlar. Her ne kadar karineye ihtiyaç duyulsa dahi bu lafızlar için karineler mananın kazanılması için değil

²¹¹ A.e., s. 11-12.

²¹² A.e., s. 13.

²¹³ A.e., s. 14.

manadan kastedilenin anlaşılması için söz konusudur.²¹⁴ Zevâhirî'nin karineler hususunda yaptığı bu ayırım önemli bir detay olarak görünmektedir.

Eser elif-lâm takılı isimler, münâdâ ve muzâf için ayrı bir başlık açarken bu üç kelime türünün de *nev'î* olarak vaz' edildiğini zikreder. Ayrıca elif-lâm takılı ismin ve münâdânın *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh hâss* ile vaz' edildiğini ekler. Muzâf isim için ise hey'eti açısından *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh âmm* ile, mâddesi açısından ise cüz'î manalara vaz' edildiğini belirtir. Müellif bu ifadelerini gerekçeleriyle birlikte okuyucuya sunar.²¹⁵

Zevâhirî, nekre ve cins isimler için açtığı başlıkta bu iki terimin aynı manaya geldiğini savunanlar olduğunu ifade eder. Bunun yanında nekrenin belirsiz ferde, cins ismin ise hakikate vaz' edildiği kanaatinde olanların da mevcuttur. Her iki görüşe göre de bu kelimeler *şahsî* olarak *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh âmm* ile vaz' edilmiştir.²¹⁶ Daha sonra fiillerin vaz'ına geçen müellif fiili hades, zaman ve nisbetin oluşturduğundan söz eder. Fiilin mâddesi ve hey'eti açısından iki vaz'ının bulunduğunu, mâddesi açısından hadese delâlet ettiği düşünüldüğünde *şahsî vaz'* da *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh âmm* kategorisine gireceğini ifade eder. Bunun yanında eylemin failden doğması düşünülürse *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh hâss* olarak değerlendirileceğini de zikreder.²¹⁷ Müellifin burada mâddesi açısından fiili *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh hâss* olarak kabul etmeyi de uygun görmesi dikkat çekicidir. Fiilin ikinci vaz'ı olan hey'et itibarıyla vaz'ı ise *nev'î*dir. Müellif bu noktada fiilin ister belli bir vezinde gelmesi ister sadece mazide olması bakımından olsun hey'etindeki mülâhaza âletinin küllî olduğunu ifade eder. Fiilin vezni göz önünde bulundurulduğunda *vaz' -ı âmm li-mevzû' leh hâss* olduğunu, vezne itibar edilmediğinde ise *vaz' -ı âmm-li-mevzû' leh âmm* olduğunu da belirtir. Müellifin aktardığına göre fiilin ilk vaz'ı olan mâdde açısından vaz'ında hey'et şarttır nitekim kök harfleri başka bir sıralama ile geldiği takdirde manaya delâlet etmez. İkinci vaz'ı olan hey'et açısından vaz'ında ise mâdde şarttır çünkü kök harfleri fiilin hadese delâlet eden yönüdür.²¹⁸

²¹⁴ A.e., s. 15-16.

²¹⁵ A.e., s. 16.

²¹⁶ A.e., s. 17.

²¹⁷ A.e., s. 18.

²¹⁸ A.e., s. 18-19.

Müellif, fiili oluşturan üçüncü kısım olan nisbete fiil mâddesi açısından iltizâmî şekilde delâlet ettiğini vurgular. Bunun yanında fiilde zaman ve zâtın aralarındaki farkı ele alır. Buna göre zaman ve zât olmadan fiilden söz etmek mümkün değilken, zaman hadesin başlangıcından itibaren mülâhaza edilir. Nisbet ise akla sonradan gelmektedir nitekim fail de sonradan gelir. Bu sebeple fiilde zaman, nisbetten daha kuvvetlidir.²¹⁹ Nisbet ve zaman arasındaki farkı fiille kurduğu bağlantılar üzerinden açıklaması meseleyi izah etmesi açısından faydalı görünmektedir.

Eser müştak kelimeler, tesniye ve cemiler için ayrılan başlıkta müştak kelimelerin mâddeleri açısından *şahsî* olarak *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ile *vaz‘* edildiğini ifade eder. Hey’eti itibarıyla müştak lafızların *nev‘î vaz‘* da *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olarak *vaz‘* edildiğini ekler. Tesniye ve cemi isimlerin *nev‘î vaz‘* da *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss*ın altına girdiğini belirtir. Şayet bu isimler elif-lâm takısı alırlarsa veya muzâf olurlarsa *vaz‘*ları daha önce geçtiği üzere elif-lâmlı isim veya muzâf isimlerin *vaz‘*ı olarak değerlendirilir.²²⁰ Müellifin bu noktadaki görüşlerinin çağdaşlarıyla örtüştüğü görülmektedir.

Son olarak müellif harflerin *vaz‘*ını açıklamaya başlar. Öncelikle harfin tanımını ve türlerini zikreder. Harfin mana ve bina harfi olarak ikiye ayrıldığını ifade eder. Buna göre mana harfi kelamın cüz’lerinden biridir ve manaya etkisi vardır. Binâ harfi ise kelimeyi oluşturur ve kelamın manasına herhangi bir katkı sağlamaz. Müellif her iki harf türünün *vaz‘*ını *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* olarak kabul etmektedir. Bina harflerinin *vaz‘*ı konusundaki bu görüş diğer görüşlerden farklı görünmektedir zira daha önce geçtiği üzere aynı yüzyıldaki diğer âlimler tarafından alfabe harfleri *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm*ın altında kabul edilmiştir. Eserde harflerin nasıl *vaz‘* edildiğine dair örnekleri قد، من ve ثم üzerinden sunan müellif Seyyid Şerif Cürcânî ve Teftâzânî’nin görüşlerini karşılaştırmalı şekilde göstermiştir. Daha sonra müellif eserini hamd ve salâtu selam ile bitirir.

²¹⁹ A.e., s. 19.

²²⁰ A.e., s. 20.

C. Eserin Değerlendirmesi

Muhammed Hüseyin ez-Zevâhirî'nin *Mûlahhasun fî 'ilmi'l-vaz'* eseri ismi gibi özet niteliğinde bir eser olup Ezher'deki müfredata bir ders kitabı olarak kaleme alınmıştır. Müellifin meselelerdeki özetler mahiyetindeki tutumu, özellikle birbirine karışma ihtimali bulunan detaylara dair yaptığı açıklama ve ayrımlar ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında eserde vâzı'a göre vaz' ayrımından hiç söz edilmemiştir. Zevâhirî, alfabe harflerinin *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâss* ile vaz' edildiklerini öne sürmektedir. Bu hususta müellifin bu harflerin vaz'ı hususunda çağdaşlarından farklı bir görüşe sahip olduğu görülmektedir. Diğer meselelerde ise müellifin literatürde genel olarak kabul edilen taksimatı kabul ettiği söylenebilir.

V. Abdülhamîd 'Anter (ö. 1379/1959) ve 'İlmü'l-vaz' İsimli Eseri

A. Abdülhamîd 'Anter'in Hayatı

Abdülhamîd 'Anter, Ezher'de okuyup ilmî icazet almıştır. İskenderiye Enstitüsü'nde 23 Şubat 1918'de müderrisliğe başlamıştır. Daha sonra Arap Dili Fakültesi'ne gelen 'Anter, burada nahiv dersleri vermiştir. Müellifin hicri 1951'de hayatta olduğu bilinmektedir. Üsâme el-Ezherî, *Cemheratü a'lâmi'l-Ezheri's-şerîf* isimli eserinde yazarın 1959 yılında vefat ettiğini varsaymıştır ancak bu bilgi teyide muhtaç görünmektedir. 'Anter'in kaleme aldığı eserler arasında *'İlmü'l-vaz', Tasrîfü'l-ef'âl, el-Kavlü'l-fasl fi't-tasğir ve'n-nesb ve'l-vakf, el-Kıyâsü'n-nahvî* gibi eserler bulunmaktadır.²²¹ Buradan hareketle müellifin dil alanında temayüz ettiği görülmektedir.

B. 'İlmü'l-vaz' ve Muhtevâsı

Eserin 1948 yılında yayınlanan ikinci baskısı Dârü'z-Zâhiriyye tarafından 2017 yılında yeniden neşredilmiştir. Eserin 1940 yılında Ezher Arap Dili Fakültesi'nde

²²¹ Üsâme el-Ezherî, a.g.e., c. 5, s. 323.

üçüncü sınıfın ders kitabı olarak okutulduğu bilgisi de söz konusu baskıda mevcuttur.²²² Başlangıcında üçüncü sınıfın vaz‘ müfredatını sunan eserin ihtiva ettiği konuları sıraladığı görülmektedir. Eserde öncelikle kitapta yer alacak konuları verildikten sonra uygulamalı kısımların en az on kere yapılması gerektiği “Tenbîh” başlığı altında zikredilmiştir. Daha sonra bir başlık altında risalenin en önemli kaynakları sıralanmıştır. Burada Ali Kuşçu’nun ‘*Unkûdu’z-zevâhir*, Celâleddin es-Suyûtî’nin *el-Müzahir*, Şemseddin el-Enbâbî’nin *Risaletün fî ‘ilmi’l-vaz’ına*, Semerkandî’nin *el-Îcî*’ye yaptığı şerhe ve Desûkî ve Hafnâvî’nin haşiyelerine; bunun yanında Mir Ebu’l-Bekâ (ö. 948/1541), Yusuf ed-Dicvî, Ali en-Neccâr gibi isimlerin eserlerine yer verilmiştir.²²³ Bu yönüyle ‘Anter, kitabı yazarken hem klasik geleneği hem de Ezher Üniversitesi geleneğini arkasına aldığını okuyucuya hissettirmektedir.

İkinci baskının önsözünde ‘Anter, vaz‘ ilmiyle alakalı dini eğitim veren kurumlarda lise birinci sınıf düzeyinde okutulan kitapların olduğunu gördükten sonra Arap Dili Fakültesinde de okutulması gerektiğini düşünüp eseri kaleme aldığını ifade eder. Yazdığı eseri Ezher Üniversitesi hocalarından İbrahim Humrûş’a takdim etmiştir. Humrûş’un komisyona sunduğu ve kabul ettiği müfredatın içinde bulunan Abdülhamîd ‘Anter’in ‘*İlmü’l-vaz’* isimli eseri 1940 yılından itibaren üçüncü sınıfta ders kitabı olarak okutulmuştur.²²⁴ Eserin ele alınan baskısı 87 sayfadan oluşmaktadır.

Esere besmele, hamdele ve salve ile başlayan müellif, bu kitabı üçüncü sınıf müfredatı çerçevesinde vaz‘ ilminin kapalı kısımlarını açacak ve zor meselelerini izah edecek bir risale olarak tanıtır.²²⁵ Müellif vaz‘ kelimesinin lügat manasını sarf üzerinden tetkikler yaparak ele alır. Bunun yanına vaz‘ın mecazî kullanımlarından olan “doğum yapmak”, “borcu silmek”, “nefsi zelil kılmak”, “hızlı yürümek” ve “uydurmak” manalarını da ekler. ‘Anter, “hızlı yürüme” manası için Ali b. en-Neccâr’ın da eserinde delil olarak gösterdiği Düreyd b. Simme’nin beytini getirmiştir.²²⁶ Müellifin vaz‘ kelimesinin anlamlarından hiçbirini atlamaması göze çarpan hususlardandır.

²²² ‘Anter, **a.g.e.**, s. 4.

²²³ **A.e.**, s. 6.

²²⁴ **A.e.**, s. 7-8.

²²⁵ **A.e.**, s. 9.

²²⁶ **A.e.**, s.10

‘Anter, vaz’ın ıstılah manası için “lafzı mananın delili kılmak”, “lafzı manaya has kılmak”, “lafzı manaya delâlet etmesi için tayin etmek” gibi birbirine benzeyen ifadeler kullanır. Daha sonra vaz’ ve *isti‘mâl* arasındaki farka değinirken *hamlin* nasıl ayrıştığını açıklar. Bu noktada Ebu’l-Bekâ el-Kefevî’nin (ö. 1094/1683) *Kitâbü’l-külliyyât*’ından alıntı yapar. ‘Anter, meselenin daha rahat anlaşılması adına ‘alem-i şahs, müştak, mecaz ve kinâyelerin genel hatlarıyla vaz’ına değinir.²²⁷

Müellif, vaz’ın ıstılah manasının sözlük manasından alındığını ve mananın bu bağlamda lafız için bir mekâna benzetildiğini ifade eder. Burada âlimler arasında manaların mı lafızların mı kalıp olduğu konusunda ihtilafın olduğunu dile getiren ‘Anter’in belirttiğine göre Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078) *Delâilü’l-i‘câz*’ında lafızların manalar için kalıplar olduğunu ifade etmiştir. ‘Anter’e göre bu mesele itibârî bir mesele olup bir görüşün meseleyi mütekellim açısıyla, diğer görüşün ise duyan kişi açısıyla yorumlandığını zikreder. Müellif, mecazların vaz’ edildiğini fakat hakikatlerin vaz’ından farklı olduğunu bu meseleden sonra eserinde yer verir.²²⁸ ‘Anter’in bu noktada ihtilaflı görüşlerin sebeplerini ve sonuçlarını değerlendirdiğini söylemek mümkündür.

Müellif “Fevâid” başlığında öncelikle *delâlet-i lafziyyeden* sonra vâzı’a göre vaz’ ayırımından söz eder. Üçüncü olarak mürekkeb lafızların vaz’ında âlimlerin ihtilafını ele alır ve mürekkeb lafızların vaz’ını kabul ettiğini ifade eder.²²⁹ Daha sonra ‘Anter, vaz’ ilmini Arapça lafızların *şahsilik-nev‘ilik* ve diğer yönlerinden incelendiği ilim olarak tanımlar. Buna göre bu ilmin mevzusu lafızlardır, faydası ise vâzı’ın tuttuğu yola vakıf olmaktır. Vaz’ ilminin beyân ve sözlükbilimin yanı sıra müstakil bir ilim olarak kabul edilmesi hususunda bazı açıklamalar yapan müellif ilk dönem âlimlerinin bu ilmi müstakil bir ilim olarak görmediğini, daha sonra bu ilmin bizâtihi bir ilim olarak kabul edildiğini ifade eder. Nitekim bu ilimden elde edilecek faydalardan biri müellifin ifadelerine göre lafzın vaz’ı ve *isti‘mâl* arasındaki farkı anlamaktır. Bu farkı anlamak özellikle şer‘î hükümlerin verilmesinde Kur’an ve sünneti anlayabilmek için son derece önemlidir.²³⁰ ‘Anter’in vaz’ ilminin müstakil bir ilim olarak kabul edilmesi

²²⁷ A.e., s. 11-12.

²²⁸ A.e., s. 12-13.

²²⁹ A.e., s. 14-15.

²³⁰ A.e., s. 16-19.

hususunda yaptığı açıklamalarda meseleleri tartışmacı bir üslupla ele aldığını söylemek yerinde olacaktır.

‘Anter eserinde vaz’ ilminin doğuşu ve kurucusunu ele alırken bu ilim hakkındaki bilgilerin daha öncesinde usul kitaplarında ve diğer kitaplarda dağınık surette yer aldığını zikreder. Kaynaklarda ilmin kurucusu olarak bir ismin geçmediğini ancak âlimlerin bu ilimde ilk eser telif edenin Adudüddin el-Îcî olduğu konusunda fikir birliğinde olduklarını belirtir. Müellif ilmi tesis etmenin teliften farklı olduğunu ve insanlar için ilmi kimin tesis ettiğinin bilgisinin merak konusu olduğunu ifade eder.²³¹

Vaz’ alanında yazılan en meşhur eserler için ayrıca bir bölüm açan müellif burada Ali Kuşçu, Abdülmelik el-Fetenî (ö. 1332/1914), Şemseddin el-Enbâbî, Yusuf ed-Dicvî ve Îcî’nin eserlerini sıralar. Îcî’nin eserine yapılan şerh ve haşiyelere örnek olarak Semerkandî’nin şerhini, Desûkî’nin, Hafnâvî’nin ve Seyyid Şerif’in ve Ali Kuşçu’nun haşiyelerini zikreder. Bir diğer yandan İsferyînî’nin Îcî’ye yazdığı şerhi ve haşiyelerinden Şîranisî ve Kefevî’nin haşiyelerini tanıtır.²³² Müellifin hem klasik hem de modern üslupla kaleme alınan eserleri sunduğu, Ezher âlimlerinden Enbâbî’nin ve aynı yüzyılda yaşadığı Yusuf ed-Dicvî’nin eserini tanıtması dikkat çekici hususlardandır.

Lafızların vâzı’ı konusunu ele alan ‘Anter, öncelikle *vaz*’, *vâzı*’, *mevzû*’ ve *mevzû*’ *leh* kavramlarını açıklar ve vâzı’ın kimliği konusunda farklı görüşler bulunduğunu zikreder. Bu bağlamda *tevkîf*, *ıstılah* ve *tevakkuf* görüşlerine yer verir ve İsferyînî’nin bu konudaki görüşünü de ele alır. Mutezile’nin önde gelen isimlerinden Abbâd b. Süleymân es-Saymerî’nin (ö. 250/864) lafızların delâletleri için vâzı’a ihtiyaç olmadığı görüşünü de belirttikten sonra bu görüşün tüm kelimeler üzerinde kabul edilemeyeceğini ifade eder. Bir diğer yandan Saymerî’nin bu görüşünde bazı lafızlardaki seslerin ve vezinlerin anlama katkı sunması cihetiyle doğruluk payı vardır. Ayrıca ‘Anter, lafızların vâzı’ olmaksızın manalara delâletini reddetme gerekçelerini de sıralar. Buna göre eğer manalara vâzı’ olmaksızın delâlet söz konusu olsaydı lafızların vaz’ını bilmeyen kişinin manasını direkt anlaması gerekirdi. Ayrıca farklı dillerdeki tüm lafızlar öğrenmeden bilinirdi. Bu bağlamda iki zıt anlamı barındıran ve

²³¹ A.e., s. 20-21.

²³² A.e., s. 22.

dilde *ezdâd* ismi verilen kelimelerin iki zıttın bir araya gelmesinin imkansızlığı sebebiyle var olmaması gerekirdi.²³³ ‘Anter’in vâzı‘ın kimliği hakkındaki görüşlerini açıklarken Saymerî’ye yaptığı eleştirileri ve okuyucunun zihninde soru işareti bırakmayacak temellendirmeleri ön plana çıkarmaktadır.

Vaz‘ın nasıl gerçekleştiği bir diğer tabirle dilin doğuşu hakkında çeşitli görüşler olduğunu ifade eden müellif ‘Anter, ilk görüş olan *tevkîf* teorisine göre Allah‘ın peygamberlere vahyetmek suretiyle insanlara öğrettiği veya Allah‘ın zaruri ilim yaratması sonucu insanların lafızları ve manaları bildiği yahut doğada yarattığı sesleri insanların duymasıyla öğrendiği görüşlerine yer verir. Bu görüşler arasındaki dildeki lafızların yansıma seslerden türetildiği görüşünün dilbilimcilerin çoğu tarafından benimsendiğini ifade eder ve İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) *el-Hasâis* eserindeki bu konuya yaptığı vurgularını ele alır. Bir diğer yandan dildeki vaz‘ın keyfiyeti konusundaki görüş ayrılıklarının ‘alem-i şahs isimler ve Kur’an‘ın nazmıyla ilgili olmadığını belirtir. Bunun sebebi ise ‘alem-i şahs isimlerin insanlar tarafından, Kur’an lafızlarının ise Allah tarafından vaz‘ edildiğinin kesin olmasıdır.²³⁴ Müellif mukaddimeyi bu şekilde noktalar. Eserde ‘Anter’in vaz‘ın kökenine yönelik yaptığı bu açıklamalar okuyucunun zihnini hazırlar niteliktedir.

Vaz‘ın kısımları başlığı altında lafız itibarıyla *şahsî* ve *nev‘î*, mana itibarıyla *vaz‘-ı hâss li mevzû‘ leh hâss*, *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ve *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss*, vaz‘ın manaya delâleti açısından ise *tahkîkî* ve *te’vîlî* olarak ayrıldığını belirtir. Daha sonra Ek.2’de görüleceği üzere öğrenciye bu vaz‘î ıstılahların karşısına manalarının yazılması suretiyle bir tablo sunar.²³⁵

Eserde öncelikle *mevzû‘* itibarıyla vaz‘ taksimi ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle *şahsî* ve *nev‘î* vaz‘ı tanımladıktan sonra örnekler verir. Ayrıca müellifin açıklamalardan sonra çıkardığı küllî kaideleri birer cümleyle tekrar ifade etmesi okuyucunun meseleden elde ettiği bilgiyi derli toplu bir şekilde görmesini sağlar. Örnek alıştırma olarak Nasr suresinin ayetlerini öğrenciye *şahsî* ve *nev‘î* olarak vaz‘ edilmiş lafızları tespit edip tabloda göstermiştir. Tabloda aynı zamanda her bir lafzın

²³³ A.e., s. 24-25.

²³⁴ A.e., s. 26.

²³⁵ A.e., s. 27-29.

şahsî ve *nev'î* olarak değerlendirme sebepleri de ele alınmıştır.²³⁶ ‘Anter, daha sonra Ek.3’te görüleceği üzere uygulama olarak bazı müfred kelimelerin vaz‘larını *şahsîlik* ve *nev‘îlik* itibarıyla öğrenciden sebepleriyle beraber açıklamasını istemektedir. Bunun yanında atasözleri ve şiirlerdeki *şahsî* ve *nev'î* vaz ‘ları belirlemesini de ister. Müellifin anlatımını tablolar ve uygulama şeklinde desteklemesinin modern eğitimde sıkça başvurulan bir yöntem olması, bu eserin Ezher’de ders kitabı olarak okutulması birlikte düşünüldüğünde bu eser klasik bir ilim olan vaz‘ın modern bir anlatımla nasıl ele alındığını gösterir niteliktedir.

‘Anter, *mevzû*‘ lehe göre taksimde öncelikle *mevzû*‘ ve *mevzû*‘ lehi hatırlatır. Daha sonra üçlü taksimi irdelerken her bir kısma hem *şahsî* hem de *nev'î* örnekler verir. Böylece önceki bilgiler öğrencinin zihninde tazelenmiş olmaktadır. Öncelikle *vaz ‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* için *şahsîye* ‘alem isimleri *nev'îye* ise أسامة gibi ‘alem-i cins kalıplarını örnek verir. Bu noktada müellif ‘alem-i şahsların kalıplarının vaz‘ındaki *nev‘îliği* reddetmektedir. ‘Alem-i cinsler için ise bir problem görmemektedir. İkinci kısım olarak ele aldığı *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm*da cins isimleri, fiillerin ve müştakların mâddelerini örnek olarak verir. *Vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* için ise ism-i işaretleri, hey’etleri itibarıyla müştak lafızları ve fiilleri örnek verir. Bu kısımda mütekaddim ve müteahhir ulema arasında bir ihtilafın bulunduğunu da ekler.²³⁷

“Netâic” başlığı altında anlattıklarından bazı çıkarımlara yer veren müellif ilk olarak *vaz ‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* ve *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm*ın her ikisinin de cüz’lere vaz‘ edildiğini fakat aralarındaki farkın ilkinde cüz’ünün tek bir varlık, ikincisinde ise birden çok varlığa delâlet etmesi olduğunu açıklar. İkinci bir çıkarım olarak *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ve *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss*ın ikisinin de medlûlü birden fazladır fakat ilkinde genel ve müphem fert birden fazla iken ikincisinde medlûl olan cüz’iler karine yoluyla belirlenir. Üçüncü olarak müellif *vaz ‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss*ın hepsinin tek bir vaz‘la vaz‘ edildiği çıkarımında bulunur. Son olarak cins isim ve ism-i işaretin arasında cüz’lere delâlet hususunda bir farkın

²³⁶ A.e., s. 30-35.

²³⁷ A.e., s. 37-40.

olmadığını ifade eder.²³⁸ Ardından “Tatbîk” başlığı altında uygulamalara yer veren müellif öğrenciden birtakım lafızların vaz‘larını açıklamasını ister. İkinci olarak yine bazı lafızları verip bu lafızların vaz‘ları ve isti‘mâlleri arasındaki farkı sormaktadır.²³⁹ Müellifin seçtiği lafızların birbirinden farklı türlerde olduğu görülmektedir. Bu durum öğrencinin farklı kelimelere muhatap olması ve vaz‘ları üzerinde düşünmesi açısından faydalıdır.

‘Anter, “Tenbîhât” başlığında normalde akli taksim gereği vaz‘ın mevzû‘ lehe göre dört kısma ayrılması gerektiğine fakat âlimlerin *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh amm* kısmını kabul etmediğine değinir. Nitekim âlimler vaz‘ın *hâss* olmasının mevzû‘ lehin *hâss* olarak mülâhazasına bağlı olmasıyla bu hususu temellendirmiştir. ‘Anter, ikinci tenbîhte vaz‘ işleminde mülâhaza etmenin vâzı‘ın beşer olarak kabul edilmesinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bir diğer deyişle müellifin vaz‘ âlimlerinin geneli tarafından vâzı‘ın beşer olduğunun varsayıldığını ifade ettiği görülmektedir. Müellifin üçüncü tenbîhte belirttiğine göre mevzû‘ lehin teşahhusu vâzı‘ın vaz‘ esnasındaki hallerini göz önünde bulundurması ile gerçekleşir. Bir diğer deyişle sıfatlar değişse bile manaya olan vaz‘ı değişmez. Bu bağlamda ‘alem-i şahs bir lafız olan الله lafzının vaz‘ında mevzû‘ lehin sıfatları icmâlen mülâhaza edilmiştir.²⁴⁰ Eserde bundan sonra “Hulâsa” başlığı altında mevzû‘ lehe göre vaz‘ın alt kategorilerinin sayılması suretiyle öğrenciye bir özet sunulmuştur. Müellif bu sayede değindiği meseleleri öğrenciye kısaca tekrar ettirmektedir.

‘İlmü’l-vaz‘ eserinde vaz‘, lafzın manaya delâleti açısından *tahkîkî* ve *te’vîlî* olarak ikiye ayrılır. Müellif gerekli açıklamalardan sonra mecaz ve kinayelerin vaz‘ının olmadığına dair görüşün Teftâzânî’den geldiği iddiasının bazı âlimler tarafından benimsendiğini ifade etmektedir. Bir diğer yandan müellife göre Teftâzânî’nin ifadeleri mecaz ve kinayelerin *te’vîlî* olarak vaz‘ edilmesiyle çelişmemektedir. Müellif vaz‘ dendiğinde ilk kastedilenin *tahkîkî* olduğunu ekler. Daha sonra açıklamalarını öğrenciye sunduktan sonra tekrar “Netâic” başlığı açmak suretiyle *tahkîkî* vaz‘ın hem *şahsî* hem *nev’î* olabileceğini, *te’vîlî*nin ise sadece *nev’î*

²³⁸ A.e., s. 41.

²³⁹ A.e., s. 42.

²⁴⁰ A.e., s. 43.

olabileceğini zikreder. *Nev'î vaz* hem *tahkîkî* hem *te'vîlî* olabilirken *şahsî vaz* yalnızca *tahkîkî* olur.²⁴¹ Müellif buradan görüleceği üzere önceki bilgilerle yeni bilgileri irtibatlandırarak *vaz*'ın farklı taksimlerinin arasındaki ilişkiye değinir. "Tenbîh" başlığında ise lafzî müştereklerin, mecaz, kinaye, ismi işaret ve zamirlerin karineye ihtiyaç duymaları bakımından ortak olduğunu belirtir. Ancak bu karinelerin mecaz ve kinayelerde *karîne-i mânia*²⁴²; ism-i işaret ve zamirlerde ise *karîne-i muayyine*²⁴³ olduğunu ifade eder.²⁴⁴

Eserde yeni bir başlık açıp lafzın *küllî* ve *cüz'î* olarak ayrımını irdeleyen müellif normalde *küllî* ve *cüz'î* ayrımının sadece manalar için geçerli olduğunu fakat manaların neredeyse tamamı lafızlardan anlaşıldığı için artık bu ayrımın lafızlar için de geçerli olduğunu belirtir.²⁴⁵ Müellifin okuyucunun zihninde oluşabilecek bu soruyu cevaplandırması eserin açıklayıcılığını göstermektedir. *Küllî* olan lafızları cins isimler, masdarlar ve isimleri, müştaklar ve fiiller olarak ele alırken bu lafız türlerinin zâta, hadese ve nisbete delâlet etmesine değinir. Müştak ve fiil arasındaki ayrımı ise zâtın *vaz*'ın bir kısmı olup olmaması ile açıklar.²⁴⁶ Müellif yaptığı bu taksimdeki kısımların birleştirilebileceğini de ekler, söz gelimi beyan ilminde kabul edildiği gibi masdarlar ve isimleri cins ismin altında sayılabilir. Daha sonra 'Anter, *cüz'î*nin kısımlarında 'alem, zamir, ism-i işaret, ism-i mevsûl ve harfleri zikredip bu kelimelerin *şahsî* olarak *vaz* edildiğini ifade eder. Müteahhir ulema *cüz'î* lafızlara elif-lâmlı isim, münâdâ, isnad ve izafet terkipleri, tesniye ve cemi isimler, ism-i tasgîr ve ism-i mensûbu da eklemiştir. Bu kelimeler ise *nev'î* olarak *vaz* edilmiştir.²⁴⁷ 'Anter'in müteahhir âlimlerin *vaz* taksimine katkısını okuyucuya sunması ilmin gelişimini göstermesi açısından önemlidir.

²⁴¹ A.e., s. 46-48.

²⁴² Karîne-i mânia, mecaz üslubunda hakiki anlamın anlaşılmasını aklî olarak engelleyecek karinedir. Detaylı bilgi için bkz.: İsmail Durmuş, "Mecaz", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, 2003, c. 28, s. 217-220.

²⁴³ Karîne-i muayyine, *vaz* literatüründe mübhem lafızların *vaz*'ında mevzû lehini tespitinde kullanılan karineyi ifade etmek için kullanılmaktadır.

²⁴⁴ 'Anter, a.g.e., s. 48-49.

²⁴⁵ A.e., s. 50.

²⁴⁶ Zâtın *vaz*'ın bir tarafı olması ile lafız müştak olurken lafız zâta iltizâmî olarak delâlet ediyorsa fiil olur. Bkz.: A.e., s. 51.

²⁴⁷ A.e., s. 51.

Müellif eserinde *küllînin* kısımlarının önceki vaz‘ taksimine tatbik etmek için bir bölüm açar. Bu bölümde nekreyi içine alan cins isim türünün vaz‘ını literatürdeki genel kabule uygun olarak *şahsî* ve *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olarak kabul eder. “Tenbîh” olarak cins isim ve nekre arasındaki farkı âlimlerin görüşü üzerinden itibari bir fark olarak değerlendirmektedir. Bunun yanında nahiv ve belâgat âlimlerinin cins isimle ne kastettiklerine de değinen yazar vaz‘ âlimlerinin cins isimden kastının masdar ve müştak olmayan lafız olduğunu ifade eder. “Fâide” başlığında ise cins ismin nekre ile arasındaki ilişkiyi *umum-husus mutlak* olarak açıklar. Buna göre her nekre bir cins isimken her cins isim nekre değildir. ‘Anter, ‘alem-i cins ve cins ismin arasındaki farkı da ileride ele alacağını eklemektedir.²⁴⁸

Masdar ve ism-i masdarların tanımlarını verip her ikisinin de *şahsî* ve *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olduğunu ifade eden²⁴⁹ müellif daha sonra müştakların vaz‘ını açıklamaya başlar. Bu bağlamda müştak lafızların hey’et ve mâtde itibarıyla iki vaz‘ının da *nev’î* ve *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olduğunu zikreder. Bu görüş müellifin belirttiğine göre cumhurun görüşüdür. Müteahhir âlimlerden bazısı ise heyet açısından vaz‘larının *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* olduğu kanaatindedir.²⁵⁰ ‘Anter bu iki görüşten ilkinin daha isabetli olduğunu düşünmektedir.

‘Anter, fiillerin vaz‘ı için hem mâtde hem de hey’et açısından *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olduğunu belirtir. Müteahhir âlimlere göre cüz’î hadeslerin cüz’î zamanlarda gerçekleşmesi sebebiyle fiilin hey’et yönüyle vaz‘ının mevzû‘ lehi *hâss*tır. Oysaki müellif bunun kullanım esnasında var olacağını, vaz‘la ilgisi olmadığını ifade eder. Bazı çağdaşlarının fiilin hey’eti itibarıyla vaz‘ının *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* olduğunu düşündüğü göz önünde bulundurulduğunda müellifin bu noktada farklı görüşte olduğu aşikardır. Fiillerin vaz‘ı hakkında iki tenbîhe yer veren ‘Anter, ilk olarak hey’etin maddeye veya mâtdenin hey’ete sunulmasının gerekliliğini delâletin tam olması ve hey’eti oluşturan şeyin mâtde olması ile açıklamaktadır. İkinci olarak müştak ile fiilin arasındaki farka değinip konuyla ilgili görüşünü temellendirir. Buna göre vâzı‘ müştak lafızda önce zâtı, fiilde ise önce zamanı düşünmektedir. Fiil ve müştak lafzın arasındaki bu fark nedeniyle müştak lafız hem *mahkûmun bih* hem de

²⁴⁸ A.e., s. 52-54.

²⁴⁹ A.e., s. 55.

²⁵⁰ A.e., s. 56-58.

mahkûmun aleyh olabilir. Fiil ise zâta vaz‘î olarak delâlet etmemesi açısından *mahkûmun aleyh* olmaya elverişli değildir. Aynı şekilde müştak her yönüyle tek başına anlaşılabilir bir lafız türüyken fiil bir fâile ihtiyaç duyduğu için böyle değildir. Bahsi geçen fark sebebiyle müştak lafızda nisbet, hades ve zât olan iki vaz‘î medlûl birbirine bağlar. Fiilde nisbet ise hades ve *iltizâmî* medlûl olan zâtı birbirine bağlar. Buradan hareketle fiilin vaz‘î medlûl hades ve zaman iken *iltizâmî* medlûl zâttır. Fiilin gerçekleştiği zamana olan nisbeti de vâzı‘ın kastı olmaksızın gerçekleşir.²⁵¹

Müellif mecaz ve kinayelerin vaz‘ını ele aldığı başlıkta mecazın her türünün tek bir vaz‘la mı yoksa alakalar çoğaldıkça sayısı artan vaz‘larla mı vaz‘ edildiği sorusuna cevap aramaktadır. Bunun için iki durumun da mümkün olabileceğini ifade eden ‘Anter, *mecaz-ı luğavî* ve *mecaz-ı aklî* için birer vaz‘ın gerçekleştiğini zikreder. *Mecaz-ı luğavî*deki mecazın kelime, *mecaz-ı aklî*de ise isnâdda gerçekleştiğini de ekler. Müellif aynı zamanda konunun daha iyi anlaşılması açısından mecaz içeren ayetlerden örnekler getirmektedir. Alakaların artması ile vaz‘ın birden fazla olması hususunda olumlu kanaate sahip olan müellif hey‘etleri birden fazla olan müştak ve fiiller için de aynı şeyin düşünülebileceğini ifade eder.²⁵² Bu bağlamda ‘Anter’in çağdaşı Mustafa Bedr Zeyd’in mecazlar hakkında tek bir vaz‘la vaz‘ edildiği hususunda ayrıştığı görülmektedir.

Yukarıdaki meselelerin anlatımından sonra sorular ve uygulama kısmına geçen eser masdarların vaz‘ı *şahsî* iken müştakların niçin *nev‘î* vaz‘ ile vaz‘ edildiğini, fiil ve müştakın ortak ve farklı yönlerini, müştak lafzın manasına hey‘etiyle nasıl delâlet ettiğini ve son olarak nekre ve cins ismin manaları aynıysa neden birbirinden farklı isimlendirildiğini öğrenciye soru olarak yöneltir. İkinci olarak ayet, atasözleri ve Harîrî’nin (ö. 516/1122) *Makâmât*’ından beyitlerde altı çizili kelimelerin vaz‘ının belirtilmesini istemektedir. Bunun yanında sadece *tahkîkî*, sadece *nev‘î* olan, *nev‘î* ve *hâss-hâss* vaz‘a sahip olan, üç manaya delâlet edip müşterek olmayan lafızlara öğrenciden örnek vermesini ister.²⁵³ Müellifin birbirinden farklı soru kalıpları kullanması ve sadece kelime değil farklı kelimeler türleri üzerinden örnekleri çeşitlendirmesi okuyucunun meseleyi çok boyutlu düşünmesine olanak sağlamaktadır.

²⁵¹ A.e., s. 59-61.

²⁵² A.e., s. 62-63.

²⁵³ A.e., s. 64-65.

‘Anter, cüz’î lafızların kısımlarının önceki vaz‘ taksimine tatbik etmek için yeni bir bölüm açar ve ‘alem-i şahs, ‘alem-i cins ve ism-i fiilin vaz‘ını açıklamaya başlar. ‘Alem-i şahsın vaz‘ı için *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* olmasında bir ihtilafın olmadığını ifade eder. ‘Alem-i cins için bazı âlimler *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olduğu görüşünderken bazı âlimler ‘alem-i şahs gibi değerlendirir. Müellif de ‘alem-i cinslerin vaz‘ını tıpkı ‘alem-i şahs gibi kabul etmektedir. Bunun yanında cins isim ve ‘alem-i cins arasındaki farkı Sabbân’ın Üşmûnî’ye (ö. 919/1513) yazdığı haşiyeden alıntılarla açıklamaktadır. Diğer âlimlerin bu ayrımı açıklamaya çalışırken daha da zorlaştırdığını ifade eden müellif konuyla ilgili Sabbân’ın açıklamaları ile yetinmektedir. Bu bağlamda müellif ism-i fiiller şayet “صه” ve “مه” gibi mârife olursa *şahsî* ve *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss*, nekre olursa diğer nekre isimler gibi muamele edileceğini ifade eder.²⁵⁴ ‘Anter’in cins isim ve ‘alem-i cins tartışmalarındaki eleştirel tutumu ve Sabbân’ın görüşlerini birebir aktarması dikkat çekicidir. Müellifin buradaki gayesi farklı lafız türlerinin vaz‘larının doğru anlaşılması için aralarındaki farkın iyi anlaşılmasıdır.

Cüz’îler hakkında söyledikleri için fâideleri sıralamaya başlayan müellifin belirttiğine göre ‘alemin teşahhusu iki yolla gerçekleşir. İlk yol *mevzû‘ lehin* hissî sıfatlarının haricen ve icmâli surette bilinmesidir. Söz gelimi henüz dünyaya gelmemiş çocuğun ismi, الله lafzı ve kabile isimleri isimlendirme açısından haricî olup mahiyetleri tafsîlî olarak bilinmese de icmâlidir. ‘Alemin teşahhusunda ikinci yol ise vaz‘ esnasında vâzı’nın küllî mahiyeti göz önünde bulundurup fertleri göz önünde bulundurmamasıdır.²⁵⁵ Müellif bu yolla ‘alem-i şahs ve ‘alem-i cins arasındaki farkı öğrenciye göstermektedir.

Daha sonra zamir, ism-i işaret, ism-i mevsûl ve harflerin vaz‘ını ele almaya başlayan eser bu lafızların *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* olarak vaz‘ edildiğini her bir türe çeşitli örnekler getirerek açıklar. Bu lafızların vaz‘ı konusunda müteahhir ulemanın hem vaz‘ itibarıyla hem de *isti‘mâl* itibarıyla cüz’î olduğu görüşünde olduğunu zikreden müellif mütekaddim ulemaya yönelttiği eleştirileri de

²⁵⁴ A.e., s. 66-68.

²⁵⁵ A.e., s. 68.

sıralamaktadır.²⁵⁶ Bu husus daha önce de geçtiği üzere Yusuf ed-Dicvî'nin *Hulâsatü 'ilmi'l-vaz* isimli eserinde de yer almıştır.

Eserinde adeti üzere konu anlatımından sonra tenbîhlere yer veren 'Anter'in ilk tenbîhte belirttiğine göre zamirler ve diğer müphem lafızlar manalarının cüz'î olması hususunda ortaktır. Öte yandan harf, manasının müstakil olarak anlaşılması hususunda diğerlerinden ayrışır. Ayrıca zamirler *mahkûmun bih* ve *mahkûmun aleyh* olabilirken harf ikisi de olamaz. Bu bağlamda harfler için ayna metaforunu Cürcânî'nin ismini zikretmeden açıklamaktadır. Müphem lafızların karinelerine ikinci tenbîhte değinen müellif üçüncü tenbîhte gâib zamiri olan هو'nin şayet cüz'îye dönüyorsa cüz'î olduğunu, nekre bir kelimeye dönüyorsa dört görüşün olduğunu ifade eder: İlki cumhur ulemanın benimsediği görüş olan diğer zamirler gibi cüz'î olmasıdır. İkinci görüş eğer öncesinde hükümle tahsis edilmiş bir nekreye dönüyorsa taayyününün şart olmasıdır. Üçüncüsü taayyün şartının hal ve temyiz durumlarında olduğu nekre olmasını gerektirecek bir şeye dönmemesi gerektiğidir, aksi durumda dönerse nekre olur. Son görüş ise mutlak olarak nekre olmasıdır. İcî de risalesinde bu hususta bir ihtilafın olduğuna değinmiştir. 'Anter ise bu hususta cumhur ulema ile aynı görüşte olmalıdır. Dördüncü tenbîh olarak ism-i mevsûlün somut ve aklîlere vaz'ını ele alan müellif ism-i işaretin ise somut şeyler için vaz' edildiğini ekler. Bu bağlamda ism-i işaretin aklîler için kullanımı *mecaz-ı mürsel* veya *istiare* altına girmektedir. Bu üç lafız türü şayet küllî hakikatler için kullanılırsa yine mecaz veya istiare olmaktadır.²⁵⁷ Müellifin buradaki ifadeleri Abdülmelik el-Fetenî'nin *Şerhu 'İkdi'l-leâlî* isimli eserinden alınmıştır.

'Anter daha sonra elif-lâmlı isim, münâdâ, tesniye, cemi, ism-i tasgîr ve ism-i mensub için bir başlık açar ve bu lafızların müteahhir ulemanın görüşüne göre *vaz' - ı âmm li-mevzû' leh hâss* ile vaz' edildiğini ifade eder. Yazar burada elif-lâmın farklı manalarına göre vaz'larını açıklar. Ayrıca bazı müteahhir muhakkiklerin müştak lafza benzeterek ism-i tasgîr ve ism-i mensûbun mevzû' lehini *âmm* olarak değerlendirdiğini ifade eder. Müellif bu bağlamda söz konusu lafızların vaz'ıyla tesniye ve cemi nekre isimlerin vaz'ının aynı olduğunu ekler. Nitekim bu lafızların vaz'î manalarında

²⁵⁶ A.e., s. 69-71.

²⁵⁷ A.e., s. 73.

taayyün şartı yoktur. Zaten vâzı‘ da bu lafızlardaki tayinde zamir ve diğerlerindeki gibi bir yol izlememiştir.²⁵⁸ Müellif bu görüşünün doğru olduğunu öğrenciye bariz bir şekilde belirtirken aslında bu hususta önceki âlimlerden farklı bir şey söylemediğini de ifade eder.

Haberî terkebiler ve izafet terkebelerinin vaz‘ını açıklamaya başlayan yazar, haber/isnad terkebeleri için *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* ve *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* olmak üzere iki görüşün varlığından söz eder. ‘Anter’in bu husustaki kanaati *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh âmm* olduğudur. İzafet terkebeleri için de aynı iki görüşün olduğunu ifade eden müellif Yusuf ed-Dicvî’nin bu hususta *vaz‘-ı âmm li-mevzû‘ leh hâss* görüşünde olduğunu belirtir. ‘Anter, Dicvî’nin mârifeye muzâf olan lafız için söylediklerinin doğru olduğunu fakat nekreye muzâf olanı bu şekilde değil, müştak gibi değerlendirmek gerektiği kanaatindedir. Bunun yanında ‘Anter, Dicvî’nin kastettiği şeyin kendisiyle aynı görüş olduğunu fakat açıklama yapmamış olabileceği ihtimalinde durmaktadır. ‘Anter’in Ezher âlimlerinden Dicvî’nin eserine olan saygısı buradan hissedilmektedir. Son olarak bir tenbîhe yer veren ‘Anter, terkebeleri oluşturan parçaların tek başlarına terkidten farklı vaz‘ları olduğunu hatırlatır.²⁵⁹

Yukarıdaki bilgilerden sonra sorular ve alıştırma bölümüne geçen müellif burada önceki bölümlerde olduğu gibi öğrenciye çeşitli sorular yöneltir. Bu bağlamda ilk soru hangi tür vaz‘da mütekaddim ve müteahhir ulema ihtilaf ettiği sorusudur. Aynı soruda öğrenciye de fikrini soran müellif görüşlerini temellendirmesini istemektedir. Daha sonra ‘alem-i cins ve kabile isimleri arasındaki farkı, isnâdî ve izâfî terkinin arasındaki farkı soran ‘Anter, emir sîğasının isnad terkinin altına girip girmeyeceği sorusunu da yöneltir. Uygulama kısmında bazı kelimeleri verip vaz‘larını gerekçeleriyle soran müellif ayet ve şiirlerden altı çizili lafızların vaz‘larını da anlatmasını öğrenciden ister.²⁶⁰ Müellif bu bölümde de daha önceki bölümlerdeki soru tarzlarının aynısını takip etmiştir.

‘Anter, ilim ve kitap isimleri için bir başlık daha açıp bu lafızların vaz‘ının *şahsî* ve *vaz‘-ı hâss li-mevzû‘ leh hâss* olduğunu ifade eder. Ona göre ilimlerin zaman içinde gelişme göstermesi bu durum için bir sorun teşkil etmemektedir nitekim bu vaz‘

²⁵⁸ A.e., s. 74-75.

²⁵⁹ A.e., s. 76-77.

²⁶⁰ A.e., s. 78-79.

türünde arazî sıfatların bilinmesi yeterlidir. Kitap ve ilim isimlerini ‘alem-i cins olarak değerlendiren âlimlerin bu görüşlerini muteber görmeyen yazar bu kanaatin tamamen felsefî bir tetkik olup dil âlimlerinin kabul edeceği bir şey olmadığını ifade eder. Zaten bu görüşü kabul etmek, daha önce de geçtiği üzere farklı kişiler tarafından okunan Kur’an lafızlarının birbirinden farklı olması problemini doğurmaktadır. ‘Anter, bu bağlamda vâzı’nın kitap ve ilim isimlerinde tek bir şeyi mülâhaza ettiğini vurgular. Kitaplarda kullanılan bölüm isimlerinin ‘alem-i şahs ve ‘alem-i cins olarak iki şekilde değerlendirildiğini yazan müellif iki görüşe de sıcak bakmamaktadır. ‘Anter, Enbâbî’nin bu konudaki cins isim olarak değerlendirmesini sebepleriyle beraber ele alır ve مسألة ve فصل kelimelerin nekre cins isim olarak değerlendirmesi gerektiği hususunda Enbâbî ile aynı görüşte olduğunu zikreder. Kitap isimlerinde şayet bir tahsis söz konusu olursa bunun vaz‘ kaynaklı olmadığını, isti‘malle ilgili olduğunu ekler. الشافية ve النحر lafızları ise böyle değildir. Bu kelimelerdeki tahsis vaz‘ yoluyla olmuş, isti‘mâl vaz‘a mutâbık gelmiştir.²⁶¹

Eserde ele aldığı son konu olarak *kastî* ve *gayr-ı kasdî vaz*’ın tanımlarını veren müellif *şahsî* ve *nev‘î* olarak ayrılan tüm lafızların *kastî* olduğunu ifade eder. *Gayr-ı kasdî vaz* ‘da ise bir lafzın kendi manasının yanında mânasının tâbî olan lafzı oluşturan seslerin birleşimi olmak üzere iki manası söz konusudur. Teftâzânî’nin kabul ettiği bu görüşe Cürçânî’nin karşı çıktığını ve muhakkiklerin desteğini aldığını anlatan müellif *gayr-ı kasdî vaz* ‘ın kabul edilmesinin mühmel lafızların da vaz‘ının olmasını gerektireceğini zikreder. ‘Anter, aslında müfredatta olmayan *gayr-ı kasdî* ve *kastî vaz* meselesini ilgi çekici olması ve âlimlerin vaz‘ın tahkikindeki felsefelerini açıklamak istemesi hasebiyle öğrenciye sunmuştur.²⁶² Dua ve salat ile eseri bitiren ‘Anter, 12 Eylül 1940 tarihinde Kahire’de eseri tamamladığı kaydını eklemiştir.

C. Eserin Değerlendirmesi

Abdülhamîd ‘Anter’in ‘*İlmü’l-vaz*’ isimli eseri 20. yüzyılda Ezher Üniversitesi’nde okutulmak üzere çağdaş metotlarla yazılan bir eser olmasıyla öne çıkmaktadır. Eser kapsamlı olması ve vaz‘la ilgili hemen her konuyu ihtiva etmesiyle

²⁶¹ A.e., s. 80-83.

²⁶² A.e., s. 83-84.

öne çıkmaktadır. Benimsediği açık üslupla ve anlatımdan sonra çok sayıda örnek ve alıştırmaların verilmesiyle bu eserin öğrenci için fayda sağlayacağı aşıkardır. Normalde müfredata dahil olmamasına rağmen *gayr-ı kasdî* ve *kastî vaz* ‘ konusuna eserde yer vermesi müellifin eserinde eksik bir mesele bırakmamak istediğini göstermektedir. Bunun yanında ‘Anter’in ihtilaflı meselelerdeki görüşleri eleştirel düzlemde tartışması dikkat çeken hususlardandır. Ayrıca ‘Anter’in önceki âlimlerden yaptığı iktibaslar ve Ezher âlimlerinden Enbâbî ve Dicvî’ye yaptığı atıflar meselelerdeki anlatımını güçlendirmesine olanak sağlamıştır.

SONUÇ

Vaz' ilmi, lafzın mananın karşısına tayinini *şahsilik-nev'îlik, umum-husus* gibi yönlerinden inceleyen ilim dalı olup hakkında ilk müstakil eser Adudüddin el-Îcî tarafından 14. yüzyılda telif edilmiştir. 14. yüzyıldan itibaren vaz' ilminde birçok alim tarafından çok sayıda eser kaleme alınmış ve bu ilmin zenginleşmesine katkı sağlanmıştır. İlk dönemlerde Îcî'nin *er-Risâletü 'l-vaz 'iyye* isimli eserinin etrafında gelişen vaz' literatürü daha sonraki dönemlerde şerh ve haşiye yazımının yanı sıra telif eserlerle de güçlendirilmiştir.

20. yüzyıl, vaz' ilminde birçok eserin kaleme alınması sebebiyle önemli bir konumdadır. Bahsi geçen yüzyılda çeşitli şerh, haşiye ve telif eserler bulunmaktadır. Bunlar arasından özellikle telif eserler vaz' ilminin 20. yüzyıldaki gelişiminin anlaşılması açısından önemlidir. 20. yüzyılda vaz' alanında verilen telif eserler arasında Molla Fahreddin 'Arnâsî'nin *Risâletü 'l-vaz 'ı*, Sâmerrâî'nin *Risâletü fenni 'l-vaz 'ı*, Koğî'nin *er-Risâletü 'l-hilmiyye*'si, Abdülkerîm el-Müderri's'in *el-Hulâsa fî 'l-vaz 'ı* ve *et-Tibyân fî 'l-vaz 'ı* ve *'l-beyân* isimli eserleri, Mustafa Bedr Zeyd'in *Hulâsatün fî 'ilmi 'l-vaz 'ı*, Ali b. en-Neccâr eş-Şâfî'nin *Risâletün fî 'ilmi 'l-vaz 'ı*, Yusuf ed-Dicvî'nin *Hulâsatü 'ilmi 'l-vaz 'ı*, Zevâhirî'nin *Mûlahhasun fî 'ilmi 'l-vaz 'ı*, Abdülhamîd 'Anter'in *'İlmü 'l-vaz 'ı* Abdülhâlık eş-Şibrâvî'nin *el-Minhatü 'l-ilâhiyye fî 'l-kavâ 'idi 'l-vaz 'iyye*'si bulunmaktadır. Tezde bahsi geçen eserler muhteva ve üslup açısından incelenmeye tabi tutulmuştur. Bu inceleme sonucunda 20. yüzyılda verilen eserlerin bir kısmının medreselerdeki klasik metodu takip ettiği bir kısmının üniversite ve modern eğitim kurumlarında okutulması için yazılması hasebiyle çağdaş üslup ve yöntemleri benimsediği görülmüştür.

Klasik üslupla verilen eserlerin genellikle muhtasar olduğu ve bu eserlerde konuyla ilgili örneklerle nispeten daha az yer verildiği anlaşılmıştır. Bir diğer yandan modern üslubun ağır bastığı eserler daha geniş eserler olup örnekler ve uygulamalara uzun bölümler ayrılmıştır. Bunun yanında çoğunlukla özetleme tekniği kullanılırken tablo ve şemalarla anlatım güçlendirilmiştir.

20. yüzyılda modern üslupla yazılan eserlerde güncel meselelerle irtibat kurulması dikkat çekici hususlardan biridir. Öte yandan klasik metodu izleyen eserlerde bu şekilde bir detaya rastlanmamıştır.

Bu yüzyılda vaz' ilminin genellikle mevzû', mevzû' leh ve vâzı'a göre vaz' taksimleri üzerinden anlatıldığı tespit edilmiştir. Bunlar arasında mevzû' lehe göre vaz' tüm eserlerde ortak olarak incelenirken bazı eserlerde vâzı'a göre vaz' taksimine, bazısında ise mevzû'a göre taksime yer verilmediği görülmüştür. Bir diğer yandan eserlerde vaz'ın *kastî-gayr-ı kasdî, tahkîkî-te'vîlî* olarak taksim edilmiştir. İncelenen eserlerin bazılarında vaz' ilminde meşhur olmuş bazı terimler yerine farklı terimler kullanıldığı görülmektedir. Söz gelimi *âmm-hâss* yerine *küllî-cüz'î* ve *müşahhas* gibi terimlerin tercih edildiği eserler mevcuttur. Bunun yanı sıra Ahmet Hilmi Koğî tarafından vaz'ın delâletle olan irtibatı sebebiyle *manevî-lafzî* olarak sınıflandırıldığı tespit edilmiştir.

İncelenen eserler arasında *nev'î* olarak vaz' edilen bir lafız için mevzû' lehe göre taksimi konusunda bir ihtilaf söz konusudur. Nitekim vaz' literatüründeki bazı âlimlerin *nev'î vaz'* için yalnızca *vaz'-ı âmm li-mevzû' leh hâssı* mümkün gördükleri aktarılmıştır. Bunun yanında yine *nev'î vaz'* için *vaz'-ı hâss li-mevzû' leh hâssı* kabul eden âlimler başta Yusuf ed-Dicvî olmak üzere bazı müellifler tarafından eleştirilmiştir.

Tezde incelenen eserlerde nekre ve cins isimlerin vaz'ı konusunda çeşitli görüşler aktarılmıştır. Buna göre bazı eserlerde nekre ve cins ismin ayırımına dikkat çekilmiştir. Buna göre cins isim mahiyete, nekre ise mahiyetin altına giren belirsiz ferde vaz' edilmiştir. Bir diğer yandan incelenen eserlerin bazılarında bu ayırımın itibari bir fark olduğu belirtilmiştir. Sonuçta her iki lafız türü de *vaz'-ı âmm li mevzû' leh âmm* ile vaz' edilmiştir.

Vaz' ilmindeki ilk eserin sahibi olan Adudüddin el-Îcî'nin görüşlerine 20. yüzyılda sık sık referans verildiği tespit edilmiştir. Öyle ki bazı eserlerde Îcî'nin ifadelerinin bizzat aynısı kullanılmıştır. Bunun yanında Cürçânî, Semerkandî gibi vaz' ilminde verdiği eserlerle tanınan müelliflerin görüşlerine de yer verilmiştir.

Hem klasik üslupla hem de modern üslupla telif edilen eserlerde literatürdeki ihtilafli meselelere yer verildiği görülmüştür. Bu bağlamda başta mütekaddim ve müteahhir ulemanın arasındaki müphem lafızların vaz'ı meselesi olmak üzere birçok

ihtilaflı meseleye değinilmiştir. Aynı şekilde Seyyid Şerif Cürçânî'nin harflerin vaz'ındaki ayna metaforu bazen ismi zikredilerek bazen de zikredilmeksizin eserlerde yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında tezde incelenen eserlerin neredeyse hepsinde *اعلم, تَقَطَّـنَ, تَأَمَّل, دَقَّق* gibi fiillerin kullanılması suretiyle öğrenciyi konular üzerinde düşünmeye sevk ettiği görülmektedir.

Tezde incelenen eserlerin büyük çoğunluğunda vaz'-mantık, vaz'-kelam, vaz'-usûl, vaz'-belâgat ilişkisini vurgulayan ifadeler tespit edilmiştir. Bunun yanında Abdülkerîm el-Müderriş'in *et-Tibyân fi'l-vaz'* ve *el-Hulâsa fi 'ilmi'l-vaz'* isimli eserlerinde delâlet-vaz' ilişkisi vurgulanan hususlardandır.

Ele alınan eserlerde vaz' ilminin Arapça ilimlerinden bir ilim olduğuna dair vurgu yapıldığı görülmektedir. Nitekim vaz' ilminin özellikle tedvininden önce diğer ilimlere bir giriş mahiyetinde olarak görüldüğü bilinmektedir. Bu bağlamda 20. yüzyıl alimlerinin vaz' ilminin müstakil bir ilim olduğuna sıklıkla işaret edildiği görülmüştür.

Kitap ve ilim isimlerinin vaz'ının yanı sıra kitap bölümleri için kullanılan *باب* ve *مسألة* gibi lafızların vaz'ı eserlerde öne çıkan konulardandır. Özellikle üçüncü bölümde incelenen eserlerde Sabbân ve Ezher âlimlerinden Şemseddin el-Enbâbî'nin bu konudaki görüşleri referans gösterilmiştir. Bu sebeple bu iki ismin eserlerde etkisinin sürdüğü görülmektedir. Aynı şekilde Abdülhamîd 'Anter, eserinde Yusuf ed-Dicvî'nin bazı hususlardaki görüşlerine yer vermiştir.

Netice olarak vaz' ilminin 20. yüzyıldaki telif eserler bağlamında genel durumu için iki farklı yazım metodunun benimsendiği gözlemlenmiştir. Modern yazım metodunun benimsendiği eserler konunun kavranması açısından öğrencilere kolay ve anlaşılır bir üslup sunmasıyla faydalı görünmektedir. Ayrıca vaz' ilmi hakkında eserler 20. yüzyılda zengin bir portre çizdiği, eserlerin büyük ölçüde vaz'la ilgili aynı kabullerde olduğu fakat çeşitli noktalarda ayrıştığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte 21. yüzyılda vaz' literatürü hakkında tamamlayıcı çalışmalar vaz' ilmi araştırmacıları için önemli görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Alak, Musa: “Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi’nin Vaz’ İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No:25 s. 25-76.
- ‘Anter, Abdülhamîd: ‘İlmü’l-vaz’, Kuveyt, Daru’z-Zâhiriyye, 2017.
- el-‘Arnasi, Fahreddin: **İsâgocî fî’l-mantık ve yelîhi risaletü’l-vaz’i ve’l-istinâre fî’l-istiare**, İstanbul, Mektebetü’l-Hanefiyye. 2007.
- Aşkan, Timur: “Abdullah Necîb el-Ayıntâbî’nin er-Risâletü’l-Vaz’iyye Adlı Eserinin Tahkikli Neşri”, **Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi**, 2019, C.II, No:1, s. 31-80.
- el-Bahrakî, Muhsin Muhammed Mustafa: **Safvetü’n-neb’ fî tavzîhi Risâleti’l-vaz’**, Amman, Dârü’r-Rayâhîn, 2020.
- Bolay, M. Naci: “Delâlet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 1994, c .9, s. 119.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail: **Sahîhu’l-Buhârî**, Dimeşk, Darü İbn-i Kesîr. 2002.
- el-Buhûtî, Muhammed b. Ahmed b. Ali: **Urcûze fî ‘ilmi’l-vaz’**, thk. Ahmed Abdülhamîd Muhammed, (Çevrimiçi) <https://archive.org/details/ORGZATULBOHOTYFIILMELWADI/mode/2up>, 3.12.2024.

Bulut, Ali:

Belâgat Meânî- Beyân- Bedî', İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

el-Cârim, Ali ve Emîn, Mustafa:

el-Belâğatü'l-vâzıha, Pakistan, Cem'ıyyetü'l-Büşrâ'l-hayriyye li'l-hidmâti'l-insâniyye ve't-tâ'lîmiyye, 2018.

Cengiz, Mehdi:

"Molla Lutfi Özelinde Dilbilim-Vaz' İlişkisi", **Marife**, 21/1 (2021), s. 629-646.

ed-Dicvî, Yusuf:

Hulâsatü 'ilmi'l-vaz', Mısır, Mektebetü'l-Kahire, 1920.

ed-Dicvî, Yusuf:

Hulâsatü İlmi'l-vaz' İslam Düşüncesinde Vaz' İlminin Kuramsal Boyutları, ed. Soner Gündüzöz, İstanbul, Ravza Yayınları, 2021.

Eğînî, İsmail Hakkı:

"Metnün fi'l-vaz'", **el-Mecmûu'l-muntahab min mutûni'l-vaz'**, Suriye, Darü Ğâri Hirâ, 2006.

Erman, Uğur:

"Siirt Medreselerinde İcâzetnâme Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.III, No:1, s. 135-172.

el-Ezherî, Üsame:

Cemheratü a'lâm-i'l-Ezheri's-şerîf, Mısır, Mektebetü'l-İskenderiyye, 2019, c. 4.

el-Fârâbî, Ebu Nasr:

Şerhu'l-ibâre, Beyrut, Darü'l-meşrik, 1986.

el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb:

el-Kâmûsu'l-muhîf, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1987.

el-Hûlî, Abdülmaksûd Muhammed:

el-Fenkale: mevâdi'uhâ ve sıyağuhâ fi'n-nahvi'l-'Arabî, **Havliyyâtü'l-âdâb ve'l-**

- el-İcî, Adudüddin: **‘ulûmü’l-ictimaiyye**, C.XXXIX, No:521, 2019, s. 9-122.
- Fazlıoğlu, Şükran: **“er-Risâletü’l-vaz‘iyye”**, **el-Mecmû‘u’l-müntehab min mütûni ‘ilmi’l-vaz‘**, Suriye, Darü Ğâri Hira, 2006.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed: **“Vaz”**, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 2012, c. 42, s. 576-578.
- İbnü’l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübarek: **el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-usûl**, thk. Hamza b. Züheyr, el-Câmi‘atü’l-İslâmiyye Külliyyetü’ş-Şerî‘a, Medine, 1992.
- İbn Hişâm ,Ebû Muhammed Cemâlüddîn: **el-Bedî‘ fî ilmi’l-‘Arabiyye**, thk. Fethî Ahmed, Mekke, Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, 1999, c.1.
- İbn Yaîş, Ebü’l-Bekâ: **es-Sîretü’n-nebeviyye**, Beyrut, Darü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1990, c. 4.
- Kaplangöz, Zahit: **Şerhu’l-Mufasssal**, Beyrut, ‘Alemü’l-Kütüb, t.y., c.1.
- Kaplangöz, Zahit: **“Vaz’ İlminin Bilim Tasnifindeki Yerinin Tespiti”**, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.X, No:1, 2023, s. 180-202.
- Kaplangöz, Zahit: **“Kemâlüddîn Mes‘ûd Şîrvânî’nin Şerhu’r-Risâleti’l-Vaz‘iyye’si ve İlk Dönem er-Risâletü’l-Vaz‘iyye Şerhleri Bağlamında Delâleti Külli Olan Lafızların Vaz‘ı”**, **Marife**, C.XXI, No:2, 2021, s. 1175-1196.
- Kara, Yakup: **Umûm-Husûs Meselesinin Dil Açısından İncelenmesi (Karâfî Örneği)**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

Karaman, Hayrettin v.d.:

Kazvînî, Celalüddîn Hatîb:

Kılıç, Hulusi:

Kızılcık, Abdullah:

Mustafa, İbrahim v.d.:

Mustafa Muhammed, Merdan:

Mücâhid, Zekî Muhammed:

el-Müderriş, Abdülkerîm:

el-Müderriş, Abdülkerîm:

Özdemir, İbrahim:

Kur'an Yolu Tefsiri, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, c. 1.

Telhîsü'l-miftâh, İstanbul, Şîfa Yayınevi, 2017.

“Belâgat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 1992, c. 5, s. 380-383.

“el-Luğatu'l-'arabiyye ve'l-'alâka beyne'l-lafzi ve'l-ma'nâ min haysu'l-mahrec ve'l-kavâ'id ve'l-belâğa”, **Kitâbu'l-mu'temer ed-düvelî er-râbi' li'l-luğati'l-'Arabiyye**, el-Meclisü'd-Düvelî li'l-Luğati'l-'Arabiyye, Dubai, 2015, s. 276-278.

el-Mu'cemu'l-vasîf, Kahire, Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1972, c. 2.

eş-Şeyh Abdülkerîm el-Müderriş ve ârâuhu'l-akadiyye min hilâli kitâbihî Nûri'l-imân, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016.

el-A'lâmü's-şarkîyye fi'l-mietî'r-râbi'ate 'aşerate'l-hicriyye, Beyrut, Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994, c. 3.

“el-Hulâsa fî 'ilmi'l-vaz'”, **el-Mecmû'u'l-vaz'î**, Amman, Darü'n-Nûri'l-Mübîn, 2016.

“et-Tibyân fî 'ilmi'l-vaz'”, **el-Mecmû'ul-vaz'î**, Amman, Darü'n-Nûri'l-Mübîn, 2016.

İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri, İstanbul, İz Yayıncılık, 2006.

Özdemir, İbrahim:

“Bir Dil Bilimi Olarak Vaz’ İlmi ve Tarihsel Gelişimi”, **İslâm’da Medeniyet Bilimleri Tarihi**, ed. Recep Şentürk v.d., İstanbul, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, , 2021, c. 1, s. 317-372.

Özel, Ahmet:

“Asıl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 1991, c.3, s. 473.

er-Râzî, Fahreddin:

el-Mahsûl fî ‘ilmi usûli’l-fıkh, thk. Câbir Feyyâz el-‘Alevânî, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, t.y., c.1.

er-Râzî, Kutbüddîn:

Levâmi‘u’l-esrâr fî şerhi Metâli‘i’l-envâr, İran, Zevî’l-Kurbâ, 2012.

er-Rifâi, Abdülbâsıt Mustafa Mucîd:

“Sheikh Abdulazeez Al-Samarrai is the son of Salim bin Sun-Allah Bin Ali bin Hasab Allah bin Neisan. He is a descendant of the Samarra-based Al Nesisan tribe. He’s a Hashemite Descendent”, **KnE Social Sciences**, 2020, s. 364-378.

es-Sâmerrâi, Abdülazîz:

Selâsü Resâile, İstanbul, Haşimi Yayınevi, 2015.

es-Sâmerrâi, Abdülazîz:

Risâletü’l-belâğa ve’l-vaz‘ ve’l-hikme, Bağdat, Matba‘atü’l-‘Ânî, 1964.

es-Sâmerrâi, Yunus İbrahim:

Târîhu ulemâ-i Bağdâd fî’l-karnî’l-râbi‘ate ‘aşera, Bağdat, Matba‘atü’l-Evkâf, 1982.

es-Sekkâkî, Ebû Ya‘kûb:

Miftâhu’l-‘ulûm, thk. Naîm Zerzûr, Beyrut, Darü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1987.

es-Semerkandî, Ebü’l-leys:

Şerhu’s-semerkandî ale’r-risâleti’l-vaz‘iyye, Mısır, el-Matbaatü’l-Cemâliyye, 1911.

Sibeveyhî, Ebu Bişr:

el-Kitâb, thk. Abdusselâm Harun, Beyrut, ‘Âlemü’l-Kütüb, 1975, c.1.

Sevinç, Resul:

“Arapçada Türüne Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı”, **Ekev Akademi Dergisi**, C.XVI, No:51, 2012, s. 307-324.

Sürücü, Muhammed Salih:

“Vaz‘ İlmi ve El-‘Ucâletü’r-Rahmiyye (İnceleme ve Değerlendirme)” **Amasya İlahiyat Dergisi**, C. XXIII, 2019, s. 557-590.

eş-Şâfi, Ali b. en-Neccâr:

Risâletün fî ‘ilmi’l-vaz‘, Kuveyt, Darü’z-Zâhiriyye, 2019.

Taşköprizâde, Ahmed:

Miftâhü’s-saâde, Beyrut, Darü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1985, c. 1.

Teftâzânî, Sa‘düddîn:

Muhtasarü’l-meânî, İstanbul, Şifa Yayınevi, 2017.

Tekin, Ahmet:

“Molla Fahreddîn Batmânî Ve Risâletü’l-Vad‘ İsimli Çalışması”, **Geçmiş Bugün Gelecek Batman**, ed. İdris Demir v.d.. Batman, Batman Üniversitesi Yayınları, 2022, s. 426-438.

Tekin, Ahmet:

“Molla Ahmet Hilmi Koğî, Hayatı ve Eserleri”, **Uluslararası Mardin Kültür ve Medeniyet Kongresi Tam Metin Kitabı**, Mardin, 2017, s. 1-9.

Tekin, Ahmet:

“Ahmet Hilmi Koğî’nin “er-Risâletü’l-Hilmiyye fî’l-Kavâ‘idi’l-Vad‘iyye” Adlı Risalesinin Haşiyesiyle Birlikte Edisyon Kritiği”, **Artuklu Akademi**, C.VIII, No:1, s. 215-264.

Topuzoğlu, Tervîk Rüştü:

“Recez”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 2007, c. 34, s. 509-510.

et-Tûsî, Nasîrüddîn:

Tecrîdü'l-mantık, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemî Li'l-Matbûât, 1988, s. 9-11.

Uludağ, Süleyman:

“Sülûk”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 2010, c. 38, s. 127-128.

Ünalın, Abdülkadir:

“Molla Fahrettin Batmânî'nin Hayatı ve Eserleri”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, İstanbul, No:3, 2010, s. 129-149.

el-Üşmûnî, Ebü'l-Hasen:

Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Malik, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., c.1.

Yıldırım, Abdullah:

“Vaz' İlmi”, **İslam Medeniyetinde Tarih ve Problemler**, ed. İsmail Güler, İstanbul, İsam Yayınları, 2015, s. 425-545.

Yıldırım, Abdullah:

“Zımnî Vaz'ın İmkânı: Dilde Gösteren ve Gösterilen Aynı Şey Olabilir mi? Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin Nüzhetü'l-elhâz fî ademi vaz'î'l-elfâz li'l-elfâz'ı Bağlamında Bir Değerlendirme”, **İslam Tetkikleri Dergisi**, C.XXI, No: 2, 2021, s. 603-638.

Yıldırım, Abdullah:

“Ali Kuşçu ve Risâle fî vaz'î'l-müfredât'ı”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:19, 2008, s. 87-114.

Yıldırım, Abdullah:

Vaz İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

Yiğit, Adem:

Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.

ez-Zevâhirî, Muhammed el-Hüseynî:

Mulahhasün fî ‘ilmi’l-vaz’, Kuveyt,
Dârü’z-Zâhiriyye, 2018.

Zeyd, Mustafa Bedr:

Hulâsatün fî ‘ilmi’l-vaz’, Kuveyt, Dârü’z-
Zâhiriyye, 2022.

Zeyd, Mustafa Bedr:

Hulâsatün fî ‘ilmi’l-vaz’, Mısır,
Matbaatü’s-Sıdkî’l-Hayriyye, 1928.

ez-Ziriklî, Hayreddin:

el-A’lâm, Beyrut, Darü’l-İlm Li’l-
Melâyîn, 2002, c. 6.

EKLER

Ek.1.: Mustafa Bedr Zeyd'in *Hulâsattün fî 'ilmi 'l-vaz* isimli eserinin sonunda yer alan kitabın genel özetini sunan tablo.

خلاصة في علم الوضع

نتيجة عامة

اللفظ الموضوع	نوع الوضع	الموضوع له	المثال	ملاحظة
العلم الشخصي	شخصي تحقيقي خاص	خاص	بغداد	
العلم الجنسي	شخصي تحقيقي خاص	خاص	ثعالة	نظرا للوحدة الذهنية
العلم الجنسي	شخصي تحقيقي عام	عام	ثعالة	نظرا للصدق على كثيرين
الضائر	شخصي تحقيقي عام	خاص	أنت، هو	على رأي المتأخرين
أسماء الإشارة	شخصي تحقيقي عام	خاص	ذي، أولاء	على رأي المتأخرين
الموصلات	شخصي تحقيقي عام	خاص	التي، الألى	على رأي المتأخرين
الحروف	شخصي تحقيقي عام	خاص	في، على	على رأي المتأخرين
اسم الجنس	شخصي تحقيقي عام	عام	أسد	
النكرة	شخصي تحقيقي عام	عام	امرأة، فرس	
المصدر	شخصي تحقيقي عام	عام	جلوس، سير	
اسم المصدر	شخصي تحقيقي عام	عام	ثواب، عطاء	
المشتق	نوعي تحقيقي عام	عام	يُفْعَل	باعتبار مادته وهيئته
الفعل	نوعي تحقيقي عام	عام	نصر، يقوم	باعتبار مادته
الفعل	نوعي تحقيقي عام	خاص	نصر، يقوم	باعتبار هيئته ويرى بعضهم أنه عام لعام

المثنى	نوعي تحقيقي عام	خاص	محمدان
المجموع	نوعي تحقيقي عام	خاص	أقوام مسلمون
المنسوب	نوعي تحقيقي عام	خاص	مصري
المصغر	نوعي تحقيقي عام	خاص	كليب
المحلى بأل	نوعي تحقيقي عام	خاص	الرجل
المنادى	نوعي تحقيقي عام	خاص	يا محمد
المركب الإضافي	نوعي تحقيقي عام	عام	سلام الله يصح أن يكون من العام للخاص
المركبات الخبرية	نوعي تحقيقي عام	عام	فاز المجد إن دلت بلا قرينة وإلا فتأويلي
المجازات	نوعي تأويلي عام	عام	الغيث للنبات
الكنايات	نوعي تأويلي عام	عام	نؤوم الضحى

أول رجب سنة (١٣٤٧هـ) موافق ١٣ ديسمبر سنة ١٩٢٨م

Ek.2.: Abdülhamîd ‘Anter’in eserinde vaz‘la ilgili genel terimlerin açıklandığı tablo.

المصطلح الوضعي	شرح معناه
الوضع الشخصي	الشخصي نسبة إلى الشخص بمعنى الذات، والمراد هنا ذات اللفظ، فمعنى التركيب: وضع اللفظ عينه.
الوضع النوعي	النسبة فيه إلى النوع، والمراد به هنا: ما دل على كلي اتفقت أفراده في الهيئة أو التركيب. فمعنى «وضع نوعي»: منسوب إلى نوع اللفظ لا إلى شخصه وذاته. نحو: كل ما كان على وزن «فاعل» فهو موضوع لكذا، فيشمل نحو: فاتح وناظر وعالم.
الموضوع	هو اللفظ الدال على المعنى، كالأعلام والنكرات.
الموضوع له	هو مدلول اللفظ، أو معناه، أو مفهومه.
آلة الوضع	هي ما يتعقله الواضع ويلاحظه حين وضع اللفظ للمعنى، وهذا الأمر المتعقل هو الوسطة في استحضار المعنى، وبدونه يستحيل الوضع، ولذا يسمونه آلة الاستحضار أيضا، فإن كان ما يتعقله الواضع أمرا مشخصا مخصوصا - كذات بكر وحسين - فآلة الوضع خاصة، وإن كان ما يتعقله أمرا كليًا عاما - كأفراد: إنسان ورجل وامرأة - فآلة الوضع عامة.
الوضع العام	والوضع العام: ما كان الأمر للمتعلق فيه كليًا عاما كما سبق بيانه، وإن شئت قلت: ما كانت آلة الوضع فيه كلية.
عموم الوضع	وعموم الوضع هو عموم أداته، وإن شئت قلت: عموم الأمر الملاحظ فيه حين الوضع.
الموضوع له العام	هو المعنى الكلي الملاحظ من حيث كليته، كأفراد «إنسان»، وعموم الموضوع له واضح، وهو كون أفراده كثيرة.
الوضع الخاص	ما كان المعنى المتعلق فيه حين الوضع مشخصا كما سبق، وإن شئت قلت: ما كانت آلة استحضار المعنى فيه خاصة.

المصطلح الوضعي	شرح معناه
وخصوص الوضع	هو خصوص أدواته، أو تشخص الموضوع له.
الموضوع له الخاص	هو المعنى المعين عند الواضع، بمشخصات أو قرائن تميزه عما سواه، مثل ذات علي وهند باتفاق، ومدلول «ذا والذي» على رأي المحققين، وسيأتي التفصيل، وخصوص الموضوع له يعرف مما ذكر.
الوضع الحقيقي	نسبة إلى التحقيق أي اليقين، وهو الذي يدل اللفظ بواسطته لا غير على معناه الموضوع له ابتداء، وهو وضع الحقائق، وإذا أطلق الوضع فهو المراد.
الوضع التأويلي	نسبة إلى التأويل، وهو - كما في «القاموس» - التفسير، يقال: أوله تأويلاً: فسرته، وهو قسيم للتحقيقي، فهو ما لا يدل اللفظ بواسطته استقلالاً على معناه، بل لا بد معه من ملاحظة علاقة وقرينة، كـ «بحر» للعالم، و«غيث» للنبات، في قولك: رأيت اليوم بحرًا في حجرة التدريس، ورعت المواشي الغيث، فكل من لفظ «بحر» و«الغيث» وضع للدلالة على العالم والنبات، على ضرب من التأويل والتفسير، فالبحر هنا مؤول بعالم، والغيث مؤول بالنبات على سبيل الادعاء، لا على سبيل الحقيقة، إذ أن معنهما بحسب الوضع الحقيقي: متسع عظيم من الماء، والماء المنزل من السماء. فقد بان لك أنهما موضوعان للمعنى الأول بالتحقيق، وللمعنى الثاني بالتأويل. لذلك سمي الوضع فيهما وفي نظائرها تأويلًا.

تطبيق

(١) بين الموضوعات الشخصية والنوعية في الكلمات الآتية مع التوجيه:

عَدْل. عادل. مستقيم. كثير الرماد (كريم). كثيب. مرآة. سعيد (علماً
وصفة). يسود الجواد. اعتدل الرمح. ركب الأسد للقتال.

(٢) عيّن الوضع الشخصي والنوعي فيما يلي:

إن الجبان حتفه من فوقه.

إن المُنْبِتَ لا أرضاً قطع ولا ظهراً أبقى.

إذا جاء موسى وألقى العصا فقد بطل السحر والساحر

وإنَّ صخرًا لتأتّمهُ هُدَاة به كأنه علّم في رأسه نار

وإنَّ صخرًا لمولانا وسيدنا وإنَّ صخرًا إذا نشئتو لنَحَار